

Summary

The paper takes as its point of departure that the democracy-debate itself demarcated the boundaries of Hungarian public sphere, in which the fundamental political conflicts of the post-war system took place. Unlike previous discussions of the subject, which discussed the different meanings attributed to democracy, the paper examines the social conditions of the debate that made utterances on democracy possible. Applying the historical semantical method of conceptual history, the paper maps the constitutive poles of the discursive field through studying the principles of legitimacy of statements about democracy. It is argued that the historical experience after the war and the political institutionalisation of the regime framed the debate in which political forces struggled over the boundaries of the *demos*. Boundaries of political space were redefined in relation to the remnants of the past (as exclusion of fascism and reaction), and to revolution (as inclusion of the people). By analysing the political press in 1945-1947, the article deals with two main conceptual oppositions: political vs. economic, and civic democracy vs. popular democracy.

Zombory Máté, tudományos munkatárs, MTA TK, Collegium de Lyon

Demokrácia-vita a katasztrófa után (1945-47)*

A Kiszegedapártot ismertető 1945-ös kiadványban az olvasható, hogy a párt „Biztosítani kívánja a tiszta demokrácia uralmát, a magyar népnek, elsősorban a magyar parasztságnak az országvezetésre való komoly és döntő befolyását”. A broszúra kéziratának gépelt szövegében eredetileg polgári demokrácia szerepel, amit először népi demokráciára, majd végül tiszta demokráciára javítottak (Rathmanné 1977: 2. l.). Mi a probléma a polgári demokrácia fogalmával? Miért tűnt megfelelőbbnek a népi demokráciáé? Mi az, ami végül ellene szólt? A megfelelő fogalom használatát egyszerre övezi bizonytalanság és a megszólalás óriási tétje. A koalíciós korszakban a demokráciáról folytatott társadalmi vitát nem csak ez a kettősség jellemezte. A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán 1945. június 26. és július 6. között előadássorozatot rendeztek a demokráciáról, amelyet olyan mértékű érdeklődés övezett, hogy a szervezők az anyag publikálása mellett döntöttek. Ahogy a BTK aláírással közreadott Előszó fogalmaz, „az államférfiak kiváló sora jelent meg nálunk”, „együttal kiváló tudós szakembereket is megkértünk” (Erdei et. al. 1945: 3 és 4). Egyazon eseményen adott elő Erdei Ferenc, Horváth Barna, Moór Gyula, Rákosi Mátyás, gr. Teleki Géza, Szakasits Árpád

*A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

vagy Tildy Zoltán. Az előadássorozat mai szemmel meghökkentő összetétele a demokráciára vonatkozó kérdés osztársadalmi jellegére utal, azaz a vita nem korlátozódott a politikára vagy a tudományra (több előadó ráadásul mindkét területen jeleskedett), sőt az előadássorozatra sem: a demokrácia-vita a korabeli nyilvánosságpar excellencepolitikai kérdése volt.

E nyilvánosság legfőbb intézménye, a nyomtatott sajtó, egyszerre volt sokszínű és korlátozott. Ennek oka minden bizonnyal a sajtópolitika körüli ideiglenesség és bizonytalanság volt. Általában jellemző a korszakra, hogy a sajtó ellenőrzése feletti hatalomért a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) égisze alatt a kormány és a koalíciós pártok egymással rivalizálnak. A fegyverszüneti egyezményt (1945. január 20.) követően a lapok engedélyezését jóvá kellett hagyatni a szovjet vezetésű SZEK-bel. A helyzetet jól illusztrálja, hogy 1945 első felében a miniszterelnökség sajtóosztályának kiscgazda vezetője a kormány szempontjainak megfelelően „előszűrte” a lapindítási kérelmeket úgy, hogy azokat javasolt, illetve nem javasolt csoportosításban adta át a SZEK-nek, amely az első csoportba sorolt lapok 80%-ának minden további nélkül meg is adta az engedélyt (Sz. Nagy 2014a). Ugyanakkor a Magyar nemzeti Függetlenségi Front pártjai között 1945 márciusa előtt született egy megállapodás, amely szerint az e pártoktól független kiadók, magánszemélyek nem adhattak ki politikai jellegű sajtóterméket. Azonban egyéb szervezetek, így az egyházak is kaptak lapengedélyt, illetve a kormány is elindított olyan lapokat (pl. A Magyar Nemzetet), amelyek egyik párthoz sem tartoztak, és a politikusok ezt nehezményezték is, követelve azok megszüntetését (ld. pl. Sz. Nagy 2014b). Ráadásul a pártok, elsősorban a kiscgazdák és a kommunisták közötti küzdelem a sajtóirányításért a kormányaton belül is folyt. Ahogy az ország közügyeire általában, a sajtópolitikára is egyenlőtlen befolyása volt az egyes koalíciós pártoknak. A nyilvánosság feletti politikai kontroll három fő eszköze, a lapengedélyeztetés, a lapbetiltás és a papírkiutalás fokozatosan az MKP befolyása alá került, és a politikai sajtóra nehezedő nyomás 1947 elejétől jelentősen korlátozta a kritikai véleményalkotást (Sz. Nagy 2014a).

Mindez azt jelenti, hogy a háborút követő két évben kiadott politikai és véleménylapok sajátos forrásanyagot képeznek. Egyrészt távolról sem tekinthetők a Szovjetunió vagy közelebbről a magyar kommunisták szócsövének, másrészt az akkori magyar társadalom közvéleményének sem. A sajtóban előálló ideológiai táj kellőképpen változatos ahhoz, hogy érdemes legyen tanulmányozni, azonban e teret szűkre szabják a koalíciós politika intézményes határai. E határokat az az összetett játéktér rajzolta ki, amelyet a háborúban

vesztes ország szuverenitásának korlátozása, a demokrácia intézményesítését szűkítő koalíciós politika bel- és külpolitikai szükségszerűsége, illetve a kompromittált társadalmi kategóriák politikai képviselőinek megvonása jellemzett.¹

A következőkben igyekszem beteljesíteni a budapesti egyetem bölcsészkarának jövendölését, amely szerint a *Demokrácia* címmel megjelentetett kötet „történelmi dokumentuma is lesz a mi mai napjainknak” (Erdei et. al. 1945: 4). A demokrácia-vitával foglalkozó munkák vagy a kötetre korlátozódtak (Bujdosó 1988), vagy az egyes pártok demokrácia-felfogásával foglalkoztak (legújabbban Hubai 2008;² Tóth 2007), vagy a demokrácia tudósi és politikusi értelmezését különböztették meg (Standeisky 2005). Mivel a demokráciáról folytatott diskurzus a háború utáni nyilvánosság határait rajzolta ki, amelyben az átmeneti politikai rendszer alapvető társadalmi konfliktusai mentek végbe, nem elegendő egyszerűen a különféle demokrácia-elképzeléseket megvizsgálni. A vita diszkurzív feltételeinek feltárására van szükség, amelyek a demokráciáról tett kijelentéseket lehetővé tették és meghatározták. Ehhez elengedhetetlen a kortársak szempontjából, prospektív megközelítésben (Lotman 2002) rekonstruálni a demokrácia-fogalom szemantikai terét. A vitát meghatározó diszkurzív tér pólusait a fogalomtörténet történeti-szemantikai módszerével (Koselleck 2003) rajzolom meg. Nem a demokráciának tulajdonított különféle jelentések érdekelnek önmagukban, hanem a demokráciáról tett kijelentések legitimációs elvei. Az most mellékes, hogy a kommunisták meggyőződésből vagy cinikusan vettek-e részt a vitában, illetve saját indíttatásból vagy szovjet utasításra, hiszen nem az azonnali erőszakos hatalomátvétel politikáját követték, ezért lépéseiket nyilvánosan legitimálniuk kellett. Akár hittek abban, amit mondtak, akár nem, szavaikkal a demokrácia legitimitás-elveit érvényesítették. Összességében tehát a kérdés nem az, hogy valójában demokrácia volt-e Magyarországon 1945 után,³ hanem az a kudarcba fulladt, illetve elfelejtett politikai képzeletvilág, amely meghatározta a demokráciáról folytatott társadalmi vita szerkezetét. Ez a történeti rekonstrukció elsősorban nem történettudományos, hanem kritikai szociológiai célokat szolgál: a jelen történelméhez (vö. Takács 1998) kíván hozzájárulni.

Az elemzés szempontjainak meghatározásához induljunk ki a *Demokrácia*-kötet (Előszavának) első mondatából: „'Demokrácia': a katasztrófa után a magyar társadalom sorskérdése mindaz, ami e szóban foglaltatik.” (Erdei et. al. 1945: 3). Először is szembeötlő

¹Összefoglalóan ld. Borhi 2005; Palasik 2000; Vida 1986. A nemzeti középosztályról a koalíciós rendszerben ld. Rainer 2005.

² A 141-142. oldalon a szerző Rákosi Mátyás előadásának szavait adja Szakasits Árpád szájába.

³ A magyar történetírásnak a kérdésre adott válaszait áttekinti Völgyesi 2011.

az idézőjelek használata: a demokrácia jelentése nem lezárt, elválaszthatatlan attól a beszédhelyzettől, amelyben éppen használják. A fogalom jelentéstartománya kérdéses, és e kérdés jövőbeni megválaszolásra vár. Másodszor, a demokráciára vonatkozó sorskérdés a katasztrófa után merül fel. A katasztrófa fogalma, amely a múltra vonatkozik, egyértelműnek tűnik, valószínűleg a korabeli olvasó – legalábbis a szerzői szándék szerint – nem tartotta kérdésesnek: bár különféle, de konkrét elképzelései lehettek annak mibenlétéről. Vagy még inkább, a legégetőbb politikai-társadalmi probléma nem a katasztrófa mibenléte, hanem az azt követő állapoté volt. Végül a sorskérdés a magyar társadalomra vonatkozik: egyszerre nemzeti és társadalmi problémáról van szó. A demokráciával kapcsolatos felfogásokat a múltbeli katasztrófa és a jövőbeli demokrácia közötti történeti időtapszlat határozza meg. E meghatározottság magyarázatához előbb e három szempont szerint kialakítom az elemzés fogalmi hálóját, majd ennek alapján felrajzolom a nyilvános politikai tér szerkezeti sajátosságait; végül pedig a magyar demokrácia válságairól kialakult vitákon elemzem az álláspontok kialakításának stratégiáit.

Első rész: A magyar társadalom sorskérdése

„Demokrácia”

A demokrácia-vita szempontjából a koalíciós korszak legfontosabb jellegzetessége, hogy nincsen olyan, kizárólagos normatív hivatkozási alap, amelyhez képest az egyes pozíciók kialakíthatók. Nem véletlen, hogy a korabeli megszólalók folyamatos küzdelmet folytattak a demokrácia jelentése körüli zűrzavar elhárítása érdekében – ahogy az sem, hogy úgy látták, a fogalom jelentésének tisztázása előfeltételezi a demokrácia megvalósulását. Szekfű Gyula például, aki szerint a klasszikus demokráciát leginkább „Angolország” közelíti meg (Szekfű 1945b), a magyarországi helyzetet két, egymással szemben álló történelmi erő, a szabadság és az egyenlőség küzdelmében ragadta meg. Mint írja, ez a magyarázat leegyszerűsítő, „De szükség van rá, mert legalább ilyen egyszerűsített mechanizmus ismerete nélkül a mai polgár nemigen értheti meg mindazt, ami körülötte forrong, azt a különös keverékét ideáknak és tényeknek, amelyek mind a demokratikus bélyeget kapták napjainkban s mégis egymással látszólag kiegyenlíthetetlen ellentétben vannak.” (Szekfű 1945a) A forradalmi átalakulástól ódzkodó Szekfű szerint a történelmi magyarázatnak az a tanulsága, hogy „a békés fejlődés, rázkódtatásoktól mentesen, továbbra is megköveteli akétféle demokrácia együtt haladását, aminek politikai kifejezése a mai pártkoalíció.” (Szekfű 1945c) A koalíciós korszak politikai

küzdelseiben tehát Szekfű két történelmi erő kifejeződését látta, amelyet leegyszerűsítve „kétféle demokrácia” küzdelmeként ragadott meg. Az egyik a klasszikusnak nevezett polgári, a másik a marxista ihletésű népi vagy proletárdemokrácia. Utóbbi „a kizsákmányolás megszüntetésével az egyedül megmaradt és az egész népet magában foglaló proletárság demokráciáját tűzte ki végső céljául” (Szekfű 1945c).

Az egyetemen tartott előadásában Moór Gyula jogfilozófus egyetemi tanár szintén a szabadság és az egyenlőség két alapelveként egyensúlyaként határozta meg a demokráciát. Hangsúlyozta, hogy „A demokrácia elsősorban politikai demokrácia, vagyis államforma és az állampolgári szabadságjogok biztosítását s a politikai jogok egyenlőségét jelenti.” (Moór 1945: 102). Ugyanakkor a demokrácia alapelveit alkalmazhatjuk a gazdasági és a kulturális életben is, ami felveti az alapelvek viszonyának kérdését. „A szociális demokrácia (...) ellentétbe kerülhet a politikai demokráciával s ennek megszűnéséhez vezethet, bár másrésről a szociális demokrácia bizonyos fokú megvalósulása nélkül a politikaidemokrácia sem állhat fenn.” (Moór 1945: 107) Moóraz „antinómia” egyik pólusaként részletesen tárgyalja a szovjetrendszer. Miután azonosította a benne rejlő demokratikus gondolatokat, megjegyzi, hogy „a bolsevizmus a politikai demokráciát nem túlságosan sokra értékeli” (Moór 1945: 105), de arra is felhívja a figyelmet, hogy a nép csak a politikai jogokkal rendelkezőket foglalja magában, s ez mindig kisebb számú, mint a nép egésze.

A Szovjetunió példájára való hivatkozás minden bizonnyal a világháború utáni és a hidegháború előtti korszak geopolitikai jellegzetességeiből fakad. Magyarország új szomszédjának jelentősen növekedése, ahogy a Szovjetuniót előszeretettel emlegették, politikai táborától függetlenül elfogadott tény volt. A koalíció erőviszonyait az értelmezők az észlelt geopolitikai egyensúlyi helyzetre vonatkoztatták, és tartották követendőnek. Bibó István (NPP) *A magyar demokrácia válsága* cikk vitáján is nyilvánvalóvá tette, hogy Magyarországnak az „angolszász demokrácia és a szovjet demokrácia” közötti középutat kell keresnie, hiszen „e pillanatban az európai fejlődést nem ezek a közbeeső területek, hanem a szovjet-orosz és az angolszász demokráciák együttes politikai behatása határozza meg” (Bibó ([1946a] 1986: 108).

A demokrácia eszméje körüli politikai erőviszonyok gyakran értelmeződnek szemben álló térbeli irányok küzdelmeként. E lokalizáció a nagybetűs kelet és nyugat ellentétére, pontosabban kívánatos egyensúlyára épül. „Az újabb kori történelem a demokrácia eszményképét a nyugati demokráciában, elsősorban az angolszász államokban és

társadalmakban látja.” – kezdi a *Szocializmus* hasábjain megjelent okfejtését a szociáldemokrata történész Horváth Zoltán (1945b: 148). Bár ez a rendszer sem tökéletes, hiszen – júlhet a „teljes és tiszta parlamentarizmus” jellemzi –, a gyarmatbirodalomra és a kapitalista gazdaságra épül, ami korlátozhatja a népakaratot, Magyarországon azonban még „ezt a fejlődési fokot” sem sikerült megközelíteni. És míg itthon a két háború között megakadt a demokratikus fejlődés, addig „Európa keletén, a forradalmi válságokból lassan kikerülő Szovjetunióban a demokráciának új, eleddig ismeretlen formája és mértéke kezdett kialakulni” (Horváth Z. 1945b: 150). Ezért „Az új európai demokráciák kialakításánál lehetetlen egyszerűen figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a demokráciának új értelmezése lépett fel, hogy a demokráciának új rendszere alakul ki a szemünk előtt.” (Horváth Z. 1945b: 150) Ez az új rendszer Horváth szerint az uralkodó osztály nélküli társadalom, a szocializmus, az egyetlen társadalmi berendezkedés, amely nem csak politikai, hanem gazdasági egyenjogúságot is biztosít.

Azon kívül, hogy a Szovjetunió révén a Nyugat mellett a Kelet is a győztes antifasiszta blokkot képviselte, a Kelet és Nyugat közötti egyensúlyi lokalizációhoz az is hozzájárult, hogy utóbbit a fasiszmus végzetesen kompromittálta. Tanulságos ebből a szempontból az ekkor a Magyar Radikális Párthoz kötődő tanár, író Kunszery Gyula cikke a *Demokrácia* c. kisgazdapárti hetilapban. (Kunszery 1945) Ha megfelelően vonjuk le a „különleges helyzetünk” politikai következményeit, akkor Kunszery szerint kiderül, hogy „nem Nyugat bástyája voltunk Kelettel szemben, hanem Európa bástyája az európaiatlanságok ellenében. És itt nem földrajzi, hanem virtuális Európáról van szó, amelynek ellenségei nem okvetlenül Kelet felől támadtak, hanem sokszor magán, a földrajzi Nyugaton belül.” Kunszery sorra veszi az európai történelem sorsdöntő szabadságeszméit, amelyeket nemcsak, vagy egyáltalán nem kelet felől, hanem „a mi legközvetlenebb Nyugatunk – azaz a németység részéről – érte támadás”. Ebből egyenesen következik, hogy az emberi szabadság térbeli meghatározottsága történetileg változik. „Nem mindenkor okvetlenül Európa, ami tőlünk nyugatra van. És a tétel megfordítása is igaz: tőlünk keletre is Európára lelhetünk.” És mivel Kunszery a történelmet egyirányú fejlődésként fogja fel, arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „jelenkorunk Európájának vezérlő, irányító eszméje: a szocializmus. S ez éppen úgy szabadság-gondolat, mint a megelőző többi uralkodó csillagzat: a kereszténység, humanizmus, reformáció, felvilágosodás, nacionalizmus. Szabadság-gondolat, mert hiszen az elnyomott, kizsákmányolt alsó néprétegek gazdasági felszabadítását célozza. S hiába van Szovjet-Oroszország keletre tőlünk, az ott megvalósított szocializmusban egy európai fogantatású új szabadság-gondolat

testesült meg, s így akár keletiségünk, akár európaiságunk történelmi hagyományait tekintjük, mindenképpen illogikus volt a közelmúltban a hermetikus, merev elzárkózásunk. Igazán, ismerjük meg közvetlen keleti szomszédunkat is, s az ott elért szocialista fejlődés eredményeinek példáit használjuk fel gyümölcsözően a saját szocializmusunk kiépítésében.” A jövőben „kelet-nyugati határhelyzetünkben” célunk csak az lehet, hogy „biztos pilléreken nyugvó, karcsún ívelő híd legyünk – Kelet és Nyugat között”.

Kunszery megjegyzése a „saját szocializmusunk” kiépítésének szükségességéről jól mutatja, mennyiben nemzeti a Kelet és Nyugat közötti egyensúlyi lokalizáció. A háború utáni és a hidegháborút megelőző magyar politika számára nem az a kérdés, hogy a keleti vagy a nyugati mintát vegye-e át, hanem az, hogy a rendelkezésre álló keleti és nyugati mintákból megalkossa a sajátosan magyar demokráciát. A budapesti egyetemen tartott előadások közül több is a kialakítandó demokrácia magyar jellegére helyezte a hangsúlyt. Rákosi Mátyás nagyszerű előadásában (Standeisky 2005) elismerte ugyan az „angolszász demokrácia”, pontosabban az „angolszász kultúra”, modern élet kialakításában játszott hallatlan teljesítményeit, azonban figyelmeztetett, hogy „egy életmódot, egy kultúrát nem lehet mesterségesen átültetni egyik országból a másikba”. Ugyanakkor „Ez áll nem csak az angolszász kultúrára és életmódra, hanem a szovjet életmódra is.” (Rákosi 1945: 162) Magyarországon mások a történelmi körülmények és a gazdasági-természeti adottságok, ami lehetetlenné teszi a minták egyszerű átvételét: „Ez a demokrácia sokat fog kölcsönvenni keletről, sokat fog kölcsönvenni nyugatról, de ha megerősödik – magyar demokrácia lesz.” (Rákosi 1945: 162) Veres Péter hasonlóan vélekedett előadásában. Egyrészt zárójelenesen kifejezte elégedetlenségét a nyugati demokráciával kapcsolatban,⁴ másrészt nemzetkarakterológiai fejtegetésbe bocsátkozott, amely szerint félt, hogy „a szolid és hideg udvariasság, a nyugati népek „mister” és „monsieur” demokráciája a mi népünket nem elégítené ki” (Veres 1945b: 203), a magyarok ugyanis nem elég kicsinyesek és aprólékosak a „formai demokráciához”. Veres fő állítása, hogy nem elég egyszerűen átvenni a demokratikus intézményeket, azoknak a magyar nép adottságaihoz kell igazodnia: „a sorrendben az első a demokrácia intézményesítése emberi és állampolgári jogokban. Hogy ez az intézményesítés lélekkel, emberi tartalommal teljen meg, ahhoz szabadság szükséges, a próba szabadsága: ne erőltessünk a népünkre semmit, még a jól bevált külföldi példákat sem,

⁴ „A nyugati demokráciákat nem tartom végső és befejezett formának. Egyrészt mert összeszövődnek imperialista hatalmi célokkal, másrészt mert belső feszültségeik, osztály- és pártharcok nem állították végső próba elé az ottani birtokon belüli osztályokat. Ha majd választaniuk kell a demokrácia és a hatalom között és a demokráciát választják és lemondanak a vagyon és a hatalom erőszakos védelmezéséről és engednek a néptöbbségnek: akkor elhiszem, hogy ez már a demokrácia.” Veres 1945b: 197.

ne erőltessük még csak hangzatos propagandával se. Hagyjuk csak a népünket, hogy maga teremtsen meg a közösségi formákat és maga töltse meg tartalommal.” (Veres 1945b: 204)

Veres determinisztikus összefüggést teremt néplélek és politikai berendezkedés között. A nemzeti lokalizáció szélsőséges példáját nyújtja a földrajztudós gróf Teleki Pál, aki az egyetemen tartott előadásakor a PDP lemondó félben lévő elnöke és Vallás és Közoktatásügyi miniszter volt. Úgy vélekedett, hogy az ország politikáját az határozza meg, hogy három klíma találkozási helye. „A mediterrán klíma jelenti a török behatolást és uralmat. A nyugati, atlanti klíma a németet hozta, mert az felelt legközelebb, s a kontinentális klíma elhozta Ázsiát. E tényezők hatásait mind ismerjük történelmünkéből.” (Teleki 1945: 181) A demokráciáról folytatott vita azért lényegbevágó Teleki szerint, mert a fogalmak „köntöse a valóságnak”, és „ha valósággal meg is töltjük, ránk fog illeni”. Véggöveztetése azonban kissé borúlátó, ami nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy a végletekig determinisztikus világképe nem sok esélyt ad az emberi cselekvésnek. „A keretet vehetjük a demokrácia történelmi fejlődéséből; vehetjük a Rajnától nyugatra és keletre fekvő államokból; hozzávehetjük a nép lelkületét, kialakulását, történelmét. De tudnunk kell előre, hogy a magyar nép lelkülete sohasem lesz sem nyugati, sem keleti, de semmi esetre sem áll túlságosan közel a nyugathoz. (...) A steppe vidékéhez fekszik hazánk közel, amelyet a háborúk leginkább szoktak végigpusztítani.” (Teleki 1945: 184)

A demokrácia mibenlétéről folytatott nyilvános diskurzus képlékenysége abban nyilvánult meg, hogy nélkülözött egy olyan normatív hivatkozási pontot, amely a megszólalási pozíciókat elrendezte volna (akár követik, akár megkérdőjelezzik). Mivel ilyen normára nem lehetett hivatkozni, pontosabban számos eszmei tartalomra hivatkoztak követendő normaként, a vitát a megszólalás rendkívüli tétje jellemezte. Ez pedig nem a norma érvényesítése vagy kikezdése volt, hanem valamely demokrácia-értelmezés modellként való elfogadtatása. Ez a magyarázata, hogy a korabeli sajtóban nemigen találunk példát sem a demokrácia valamely (akár keleti akár nyugati) mintájának követésére, sem elutasítására irányuló törekvést. A megszólalásokat a kelet és nyugat közötti egyensúlyi lokalizáció határozta meg. Még az is előfordulhatott, hogy a koalíció kívánatos működését a nemzetközi együttműködés mintájaként fogalmazzák meg. Ahogy Bibó István *A magyar demokrácia válságának végén*: „Ha a demokratikus koalíció működni képes Magyarországon, akkor ez, az angolszász és szovjet-orosz stílusú demokrácia szintéziseként, gyakorlati mintául szolgálhat az Európa-szerte nehézségekkel küzdő demokratikus koalíciók számára.” (Bibó ([1945] 1986: 78)

A diszkurzív tér lezáratlansága abban nyilvánult meg, hogy a vitában való részvétel kritériumai is vitathatók voltak, azaz egyetlen résztvevő sem rendelkezett az azok feletti monopóliummal. A koalíciós nyilvánosság szűkös keretein belül bármilyen szereplő felléphetett a demokráciával kapcsolatos normatív igénnyel. Jó példa erre a katolikus püspökök templomokban felolvasott pásztorlevele, amelyben a következő szerepelt az „igazi demokráciáról”: „A demokrácia azt jelenti, hogy a nép minden egyes tagja, minden egyes rétege egyenlő joggal vesz részt közvetve vagy közvetlenül a közügyek intézésében!” Ezzel a joggal pedig a katolikusok élhetnek igazán, „akik az igazi demokrácia elveit az evangéliumból merítettük”.⁵

A demokráciáról folytatott társadalmi vita jellegzetességeihez minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy az 1945 utáni magyar politikai életben nem igazán lehetett saját demokratikus hagyományokra hivatkozni. Az 1918-as októbristáknak, bár többen helyet foglaltak az 1944-es Ideiglenes Nemzetgyűlésben, nem sikerült megszerveződniük. Képviselőik vagy kihullottak a nemzetgyűlésből a választások során, vagy emigrációban voltak. Az októbrista hagyományt részben folytatni kívánó MRP pedig csak Budapesten szerzett 2 mandátumot 1945-ben (Litván 2005).

Mindezeket a sajátosságok rávilágítanak a demokrácia-vita rendkívüli tétjeire egy olyan politikai mezőben, amelyben nem létezett antidemokratikus politikai képviselet, és konszenzus volt a demokrácia megvalósításának szükségességéről. A különféle politikai szereplők küzdelmei a demokrácia körüli definíciós küzdelmek voltak. E politikai harcokat pedig a múltbeli tapasztalatok és a jövőre vonatkozó elvárások együttese határozta meg.

Katasztrófa után

Arról hogy mi történt a közelmúltban, rendkívül kiterjedt és igen sokszínű diskurzus folyt a korszakban. Hogy felmérhessük ennek jelentőségét, el kell vonatkoztatnunk a jelenkori történeti rezsim időtapasztalatától és normatív rendjétől. A hidegháború intézményesülését két évtizeddel követően veszi kezdetét a nyugati világban a történelmet felfaló „emlékezet kora” (Nora 1993), illetve a holokauszt emlékezetének konstrukciója (ld. Szász és Zombory 2014). A háború utáni felállásban tehát – Európa-szerte, nem csak Magyarországon – a múltról

⁵Ld. A katolikus püspökök pásztorlevele az új pogányság bűneiről, az igazi demokráciáról és szabadságról. *Magyar Nemzet* 1945. július 6.

szóló beszédet nem a megemlékezés imperatívusza uralja, ahogy a zsidó szenvedés, egyelőre a háborús tapasztalatok részeként, sem szolgál még a jó és a gonosz közötti különbségtétel történeti-földrajzi kontextustól független normatív mércéjeként. Ha tehát a háború utáni korszak mulatdiskurzusainak fogalmi hálóját akarjuk rekonstruálni, nem érdemes a mai holokauszt-emelekezeti paradigmából kiindulni. A közelmúltban történtek megnevezésére számos fogalom használatban volt, melyek közül akatasztróféé tűnik paradigmaticusnak. A különféle katasztrófa koncepcióinak feltérképezése helyett a következőkben az „után” érdekel: az, ahogy a megszólalók megtapasztalták a múlt jelenre gyakorolt hatását.

A katasztrófa anyagi következményei a háborús pusztítás nyomaiban sokáig szemmel láthatóak voltak. Tildy Zoltán kigazdapárti köztársasági elnök *Nemzeti feladataink* címmel tartott beszédében még 1946 decemberében is az „országépítő munka” elsődlegességét hangoztatta: „A romok eltakarítása, a rombolások s a háború következtében előállott hiányok helyrehozatala sok területen és jó időre vaskényszerűséggel szabja meg feladatainkat.” (Tildy 1947: 247) A múlt jelenre gyakorolt anyagi hatása a nélkülözésben, a lerombolt otthonokban, az elpusztított javakban, az élelmiszerhiányban fejeződött ki.

Azonban a katasztrófa következményei korántsem korlátozódtak az anyagi világra. A *Demokrácia* első számának programadó cikkében Tildy világosan megfogalmazza a katasztrófa immateriális következményeinek jelentőségét az ország újjáépítésében: „A munka nem lesz könnyű. Nagyon mélyről kell elindulnunk. A múlt – amelyet gyorsan és határozottan kell lezárni – nemcsak szörnyű romokat és materiális pusztulást hagyott ránk örökségül, de szellemi zűrzavart, vakságot, világtól elmaradt életszemléletet és beteg, antidemokratikus társadalmi beidegzettségeket is.” (Tildy 1945a) Ahhoz, hogy megértsük, milyen jelentőséggel bírt a múlt jelenre gyakorolt hatása a demokrácia körüli politikai küzdelmekre, lássuk, miként értékelték a koalíciós pártok a fennálló helyzetet és hogyan fogalmazták meg a teendőket 1945-ben.

A *Mit kell tudni a Független Kigazda-, Földmunkás- és Polgári Pártról?* című kiadvány második, a „legfontosabb és legsürgetőbb teendőinket” ismertető részében a következőket olvashatjuk: „Magyarországot történelme során ebben a háborúban érte a legnagyobb csapás. Tudjuk, hogy hosszú idő kell annak, amíg ennek a csapásnak a nyomait végképp eltüntethetjük és megteremthetjük a demokratikus idők békeállapotát. Politikai téren első teendő a reakciós elemeknek a közéletből való eltávolítása és a háborús bűnösök példaadóan szigorú megbüntetése.” (Nagy 1945: 29) A jövőre irányuló legfontosabb teendők ismertetése

tehát a múltra vonatkozó megállapítással kezdődik (a háború a magyar történelem legnagyobb csapása), majd ennek következményeivel folytatódik (a csapás nyomainak eltüntetése). A „demokratikus idők békeállapota” csak ezt követően érkezhethet el. Nagy Ferenc, a kiadvány szerzője, ekkor a Független Kisgazdapárt országos főtitkárára a párt 1930-as megalakulását azzal indokolja, hogy „A föld népe kiszorult az országvezetésből s kezdetét vette politikailag, gazdaságilag és társadalmilag egy reakciós és néPELLenes berendezés.” (Nagy 1945: 5) Előbbi azt jelenti, hogy „A politikai vezetés a hagyományosan politizáló társadalmi rétegek, a nagybirtokosok, nagytőkések, főpapok kezébe került.”, utóbbi pedig, hogy „A közhivatalok nem a nép támogatói, hanem fegyelmezői voltak (...)” (Nagy 1945: 5). Ezért alapították a pártot azok az „egyszerű emberek”, „akik látták, hogy az önző, egyoldalú országvezetés előbb-utóbb katasztrófába viszi az országot”. (Nagy 1945: 6)

A Magyar Kommunista Párt 1945. május 20-21-én megrendezett országos értekezletének *Harc az újjáépítésért* címen megjelentetett határozatában a következő szerepel: „A fasiszta barbárság megsemmisítésével és a béke helyreállításával az újjáépítés feladata lép előtérbe. Az újjáépítés a fiatal magyar demokrácia tűzpróbája, erre kell összpontosítani a nemzet minden erejét.” (Rákosi és Szabó 1979: 82) „Az újjáépítési program megvalósításának egyik legfontosabb előfeltétele, hogy végre teljes erővel meginduljon a faszizmus és nyilas maradványok és a reakció elleni harc.” (Rákosi és Szabó 1979: 83) A párt országos értekezlete ezen kívül aggodalmát fejezte ki, hogy a „lanyha igazolások”⁶ miatt visszajönnek állásaikba „a régi rendszer szekértolói, akiknek működése segítette elő a hazánkra szakadt szerencsétlenséget”. (Rákosi és Szabó 1979: 83) A demokrácia megteremtésének kérdése tehát az újjáépítéssel szoros összefüggésben merül fel, amelynek előfeltétele a múlt „maradványai” elleni harc.

Szintén demokrácia és újjáépítés egymást feltételező viszonyát hangsúlyozza a Szociáldemokrata Párt 1945. augusztus 18-20. közötti kongresszusán elfogadott akcióprogramja: „Ma a demokráciáért és az ország újjáépítéséért. Ez a kettő: egy. Csak a demokrácia tiszta légkörében sikerülhet az ország újjáépítése, és csak a reakció ellen folytatott kíméletlen harc biztosíthatja az újjáépítés sikerét. De megfordítva: újjáépítés nélkül nincs, mert nem lehet demokrácia.” (Rákosi és Szabó 1979: 104) Ez a „ma” parancsa. A szocializmus megvalósítása a szociáldemokraták szerint a holnap feladata lesz.

⁶Az igazolási eljárásról ld. Zinner 1985.

A *Szabad Szó*ban május 16-án megjelent vezércikkében Veres Péter pártelnök a Nemzeti Parasztpárt nevében az újjáépítés tétjét fogalmazza meg: „ha nem vetjük bele minden erőnket az újjáépítésbe, ha nem akar egész népünk hívő, reménykedő lélekkel dolgozni, cselekedni, szenvedni és verekedni, akkor megint lemaradunk. Lemaradunk, elsovadunk, s éppen olyan maradi képlet leszünk itt Közép- és Kelet-Európa friss, harcos, hívő és cselekedő népei között, mint a múltbeli Magyarország volt.” Bár a „világ-fasizmus” visszatérésétől szerinte nem kell tartani, a „lemaradás” veszélye nagyon is fenyeget, amely a múltbeli Magyarországgal kísért. Résen kell tehát lenni, figyelmeztet Veres, mert „a reakció leselkedik” (Veres 1945a).

A demokrácia fogalmában a korabeli történeti időtapasztalat sűrűsödik össze, amely bár jövőirányú, a múlt mégis konstitutív részét képezi. Már-már az újjáépítés nagy nemzeti feladatának szinonimájaként a jövőre irányul, a majdani elérendő állapotot jelöli, amelynek megteremtése a múlt maradványainak felszámolását feltételezi. A magyar demokrácia a múlt rendszerrel ellentételezve fogalmazódik meg, amelynek megteremtése azon áll vagy bukik, hogy sikerül-e megszabadulni a múlt katasztrófájának következményeitől.

Nemzeti újjászületés – társadalmi változás

Az elsődleges politikai cél a koalíciós korszakban a tág értelemben vett újjáépítés volt, méghozzá a nemzeti gondolat jegyében. A nemzeti legitimáció azonban nem volt ellentmondás nélküli. A nemzeti eszmét ugyanis a Horthy- majd a Szálasi-rezsim végzetesen lejáratta a korszak politikai szereplőinek szemében. Elég utalni Márai szarkasztikus szavaira, melyek szerint az elmúlt 25 évben „A nemzet nagy eszméjét úgy forgatták, mint egy füttyköst: mindenkit tarkón sújtottak vele, aki másképpen mert a nemzet jövőjéről vélekedni, mint ők, az osztályuk és származásuk szerint hiteles keresztények és nemzetiek.” (Márai 1945) Az újjáépítés elsődleges célja ugyanakkor nemzeti feladatként tételeződött, a politika nemzeti politika maradt. Ebben bizonyára sok minden közrejátszott. Először is a háborús tapasztalat – márpedig a háború a huszadik században nemzetek konfliktusa volt. A koalíciós korszak a háborúban gyökerezik, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front háborús ellenségnek tekintette a „németbérenc” nyilas rezsimet. A nemzeti eszmében rejlő ellentmondásokat többféleképpen igyekeztek feloldani. Elsősorban az „igaz magyar” és az „áruló magyar” közötti különbségtétellel: a német birodalmi politika mellé álló magyarok a nemzeti eszmére hivatkozva árulták el a nemzetet, hiszen idegen érdekeknek szolgáltatták ki. A Horthy- és

Szállási-rendszer politikájának és vezetőinek retorikai lealacsonyítása azonban ahhoz a további ellentmondáshoz vezetett, amely a katasztrófához vezető tettek súlyossága és a cselekvőknek tulajdonított csekély képességek között feszült. A háború utáni geopolitikai helyzet sem kedvezett a politikai cselekvés nem nemzeti kereteinek. Ahogy a háború kiélezte a nemzeti konfliktusokat, úgy a háború utáni rendezés uralkodó ideológiája is a nemzetállami elv volt. Mi több, a huszadik század közepének társadalmi képzeletvilágát általában is a nemzeti eszme elsődlegessége jellemezte, a társadalomalakítás modern mechanizmusai, mint a tömeges és kényszerített népességmozgatás különféle módszerei (deportálás, kitelepítés, lakosságcsere stb.) a nemzetállami területi norma (Zombory 2011) érvényesítését célozták. Végül a nemzeti elv kizárólagosságát támogatta az is, hogy a MagyarKommunista Párt erős nemzeti retorikát használt. A koalíciós korszak politikája tehát a nemzeti eszme jegyében zajlott.

A háború utáni politikát meghatározó elvárás-horizont a tág értelemben vett újjáépítésen keresztüli nemzeti újjászületés volt. Az újjászületés fogalmában a radikális változáson keresztüli önmegőrzés fejeződik ki. Voltaképpen hogyan értelmezzük az újjá-születést? Ki az, aki véghezviszi a változást? Ez a kérdés a politika szubjektumára vonatkozik, aki a változás során elhárítja a katasztrófa következményeit, és ezzel lehetővé teszi a teljes demokratikus kibontakozást. A háború utáni Magyarországon a politikai elit számára – már összetételéből adódóan is – egyértelmű volt, hogy a korábban uralkodó társadalmi kategóriák nem vehetnek részt az újjászületés folyamatában. Ahogy az is, hogy a nemzeti újjászületés politikai szubjektumává a voltaképpen népet kell tenni. A koalícióból hamar kiszoruló PDP-t leszámítva parlamentipártok elsődlegesen olyan társadalmi rétegeket képviseltek, amelyek korábban ki voltak zárva a nemzetből. Még a leginkább társadalmi konglomerátumnak tekinthető Kisgazdapárt is a nép politikai alannyá tételét tekintette céljának. Ezt példázza Nagy Ferenc bevezetőben idézett mondata az igazi demokráciáról, de Tildy Zoltánnak a budapesti egyetemen tartott előadása is, amelyben a magyar nép politikai részvételének történelmi narratívájával szolgál. Eszerint 1848-ben kiszélesült ugyan a nemzet fogalma, de 1867-től újra a „nemzetszűkítés elve” érvényesült, és ez így maradt az „elmúlt 25 évben” is. „A nemzeti katasztrófa után ítéletünket így fejezhetjük ki: tragikus tévedése volt a magyar országvezetésnek, hogy nem tett komoly lépéseket az igazi demokrácia felé, sőt minden erővel megakadályozta a fejlődést.” (Tildy 1945b: 187) Az igazi demokrácia, amikor valóban „a nép” gyakorolja az uralmat. A nép társadalmi fogalom, amely a korábban alávett és szellemi vagy fizikai munkajövedelemből élőket foglalja magában. A népuralom lehetővé tétele pedig társadalmi átalakulást feltételez, amellyel „biztosítani kell a népi erők, a

parasztság, munkásság és az értelmiség erőinek szabad útját és szabad érvényesülését a nemzet életében.” (Tildy 1945b: 187)

A demokrácia jelentéséhez hozzátartozik tehát a társadalmi átalakulás, amelyet a jövőre irányuló demokrácia-utópia iránti azon igény ösztönöz, hogy a korábban alávettettek a történelem színpadára lépve politikai cselekvővé váljanak. A nép nemzetbe emelésének pedig a korábbi szereplők leléptetése a feltétele.

Második rész: A *demos* határai

A korabeli diszkurzív tér legfontosabb strukturális sajátossága a demokrácia-paradoxon: a nemzet egyszerre képezte alanyát és tárgyát a nemzeti újjáépítést célzó politikai cselekvésnek. Hogyan kell a demokrácia kiépítése során úgy megvonni a politikai közösség határait, hogy a nép azon részének akarata érvényesüljön, amely nem veszélyezteti a demokrácia kiépülését? Illetve milyen módon lehet elérni, hogy a demokráciát nem ismerő nép akarja és tudja művelni a demokráciát? A korszak politikája a demokrácia-paradoxon feloldási kísérletekért értelmezhető. A tulajdonképpeni kérdés a nemzet határaitra vonatkozott, és mivel a nemzet újjászületését célzó politikai cselekvés elvárásai horizontja egyértelműen a demokrácia volt, a nemzeten belüli határmegvonás küzdelmei a demokráciáról folytatott vitában zajlottak.

A magyar demokrácia sorskérdése a *demos* határainak megvonására vonatkozott, amit egyfelől az a múlt tapasztalatai alapján támasztott igény táplált, hogy a múlt folytonosságát képviselőket ki kell zárni a politikai cselekvés lehetőségéből, másfelől az a jövőorientációjú igény, hogy a népet be kell emelni a nemzetbe, azaz politikai cselekvővé kell tenni. A demokrácia-vita diszkurzív terének sarokpontjai ennek megfelelően a következők: a fasizmus és a reakció problémája, illetve a nép felszabadításának kérdése.

Fasizmus – a múlt visszatérése

Mivel a demokrácia a nép akaratának érvényesülése, ezért féltő, hogy a múlt katasztrófájának következményeként a nép a régi világot akarja. Zsolt Béla provokatív szavaival: „Vajon demokrácia-e az, ha a pápuáknak megadják a titkos választójogot és a szabad agitáció jogát, s a választás és szabad agitáció nyomán a nemzeti önrendelkezés elhatározza, a társadalom túlnyomó többségének szavazatával, hogy az emberevés demokratikusan alátámasztott

nemzeti program?” (Zsolt [1945] 1992: 272) Zsolt azzal válaszolja meg a költői kérdést, hogy miután Európa közepén 12 évig tombolt a „fehér kannibalizmus”, a formális demokráciánál fontosabb, hogy ne legyen többet emberevés.⁷

A „múlt maradványainak” felszámolásáért folytatott küzdelem egyik főcsapásiránya a fasizmus általi „ideológiai fertőzöttség” volt. „Ez a porosz és embertelen ideológia megfertőzte a mi hazánkat is.” – írja Révai József (MKP) *A fasizmus vége* című cikkében (1945), amelyben a Horthy-rendszert magyar fasizmusként azonosítja, amely ráadásul a „német fasizmussal” szemben nem 12, hanem 26 évig uralkodott. Mindez egyértelműen kijelöli a politikai feladatokat: „A mi dolgunk a magyar fasizmust gyökerestül kiirtani, erkölcsileg is megsemmisíteni.” Tildy Zoltán a fasiszta eljárások elleni küzdelemre buzdított. „Egyes társadalmi rétegeinket a fasiszta korszak szelleme annyira átjárta, hogy bár keresik demokráciát, fasiszta módszerekkel dolgoznak. A magyar demokrácia munkájából ezt kell elsősorban kiküszöbölni, hogy meg ne rendüljön a hit abban, hogy valóban demokráciát akarunk.” (Tildy 1945b: 194-195) Demokráciára nevelni ugyanis csak demokratikus eszközökkel lehet – írja –, vagyis az említett kiküszöbölés nem antidemokratikus. Kovács Imre (NPP) a „germán szuggesztívó” általi nemzetiszocializmussal átítatott népeességről ír: „Nem volna helyes most ezeket a tömegeket egyszerre beengedni és befogadni a demokráciába, mert azok a társadalmi erők, amelyek a múltban, a legnehezebb időkben is a haladást képviselték, a demokrácia ügyét szolgálták s amelyekre ma a demokratikus ország épül, nem tudnák saját képükre formálni, átnevelni a gyorsan, ügyesen helyezkedő tömegeket. Félő, hogy esetleg inkább ők változtatnák meg a demokrácia arculatát.” (Kovács I. 1945) A magyar demokráciának a demokratikus magyarokra kell építenie, hiszen az antidemokratikus erők könnyen kihasználhatják a demokrácia adta szabadságot.

A diszkurzív kizárás, amely az amúgy választójoggal bíró népesség egy részétől megvonta a politikai jogok gyakorlásának lehetőségét, legitimitációs alapját tekintve a fasizmus újramegjelenésének megakadályozását célozta. A koalíciós politika szemében ugyanis a fasizmus a háborúban végső vereséget szenvedett, a nyomait azért kell „kiirtani”, nehogy újra felüsse a fejét. A „Soha többé fasizmus!” morális parancsát Zsolt saját tapasztalataira hivatkozva fogalmazza meg: „Közel hároméves kényszermunka, börtön, gettó, koncentrációs

⁷ Zsolt megfogalmazása Németh Lászlónak a „harmadik oldalról” adott szárszói magyarázatára utal: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a harmadik oldal.” Győrffy et. al. 1983: 225. Köszönöm Bognár Bulcsunak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

tábor után az volt a nyilvánvalóan hamis feltevés, hogy minden intellektuálisan és erkölcsileg is érzékenyebb ember levonta legalább azt az alaptanulságot, a fasizmus és a fasizmusból keletkezett háború (...), az a legfőbb rossz, amelytől megszabadulni már önmagában pozitív jó, s amelynek megismétlődését megakadályozni, ha nem erkölcsi szenvedély vagy társadalmi kötelesség, akkor legalábbis a legeslegönzőbb érdek.” (Zsolt [1945] 1992: 264) Zsolt arra utal, hogy nem mindenki osztja ezt a „magyar újjászületéshez elengedhetetlen” morális alapelvet.

A történelem megismétlődéseként értett fasizmus elleni harc legitimációját történelmi hivatkozások adták, elsősorban Németország példája, amely „formális demokráciaként” melegágyává vált a fasizmusnak. „Klasszikus példa lebeg előttünk. A weimari Németország példája. Ezt a weimari Németországot szavazólappal buktatta meg Hitler, ebben a Németországban a demokrácia és az alkotmánytisztelet akadályozta meg a köztársasági politikai hatóságokat abban, hogy ártalmatlanná tegyék a horogkeresztes banditákat, ebben az országban demokratikus újságírók küldöttségben tiltakoztak a „Völkischer Beobachter” megtiltása ellen. Mindezt pedig a demokrácia szent nevében.” (Faragó 1945: 82)⁸ A szociáldemokrata Faragó László számára a történelem azzal a tanulsággal szolgál, hogy „a demokrácia közösségébe csak az vehető fel, aki maga is demokrata” (Faragó 1945: 83).⁹ A „diktatúrás törekvések” ellen nem elegendő a demokrácia eszközeivel védekezni, mert azok csak megerősödnek a politikai demokrácia feltételei közt, majd megsemmisítik a demokratikus korlátokat. „Öngyilkos tehát az a demokrácia, amely nem-demokratákat enged falai közé.” (Faragó 1945: 84) Faragó tisztában van a demokrácia öngyilkossága elleni védekezés legitimációs buktatóival. „Ezzel és ezért szűkül azoknak a táborra, akiket a demokráciába befogadunk és erősödik és lesz szigorúbb az az ellenőrzés, amelyet a demokráciába bekerülő polgárokkal, de még inkább a kívül rekedőkkel szemben megkívánunk.” (Faragó 1945: 85) Azt, hogy e „határok megvonása erre is, arra is majdnem lehetetlen” (Faragó 1945: 86), Faragó a demokrácia születési nehézségei közé sorolja, és a magyar politika alapkérdései között tartja számon. Mint másutt megjegyzi: „Az értelmes demokraták éppen a körül vitatkoznak, hogy vajon melyek e szabadság demokratikus korlátai

⁸Horváth Zoltán szerint mind Olaszországban, mind Németországban „a diktatúrák a demokrácia eszközeivel, a demokrácia formáinak betartásával, az alkotmányosság látszatának megőrzésével kerültek uralomra és már csak birtokon belül, a hatalom eszközeinek elnyerése után kezdték meg antidemokratikus intézkedéseiket.” Horváth Zoltán (1945a: 89). Ld. még Horváth Zoltán *Harcos demokrácia* című cikkét (1945b).

⁹A „Magyarország gazdasági és politikai, társadalmi és szellemi újjáépítésének munkaterve”, amelyet a SZDP XXXIV. kongresszusán elfogadott akcióprogram tartalmaz, nyilvánvalóvá teszi: „A demokratikus jogok nem terjedhetnek ki a demokrácia ellenségeire.” Rákosi és Szabó 1979: 106.

és hol kell egyik osztálynak a másiktól való elnyomtatása elől védekeznie, vagy támadásba lendülnie.” (Faragó 1946: 111)

Reakció – visszatérés a múltba

A reakció viszonyfogalom, amelynek nincs rögzített jelentése, hiszen ahhoz az is hozzájárul, amire történő reagálásként használják. Jelentése helyett ezért érdemes abennekifejeződő időstruktúrából kiindulni. Vizsgáljuk meg, milyen történeti narratívát használt Szakasits Árpád (SZDP) a budapesti egyetemen tartott előadásában. Okfejtése szerint a fasizmus történelmi visszalépés volt, rossz válasz az újkorban kialakult polgári demokrácia válságára, amit individualizmusa révén az „egyéni profitra dolgozó bourgeois okozott.” (Szakasits 1945: 174) Szakasits a fasizmus „tévelygő és reakciós mivoltát” látja abban, hogy a „nácik és vezérek felelevenítették a középkornak’ személyes birtokviszonyon’ alapuló társadalmát (...). Hitler saját tulajdonának tekintette az egész német népet, s ezzel akkora visszaesést okozott, amekkorára eddig még senki sem vetemedett.” (Szakasits 1945: 175) A fasizmus ezek szerint visszafejlődés a természetes haladásként értelmezett történelmi folyamatban. „A természetellenes visszaesésnek természetellenes következményei lettek. A német nép és nyomában a csatlósok oly mértékben pervertálódtak, hogy a szenttelen szemlélőnek is meg kellett rendülnie.” (Szakasits 1945: 175)

A történelmet Szakasits kortársai is folytonos, egyirányú és szükségszerű haladásként képzelték el, amelyhez képest az adott társadalmak állapota lemérhető. Mivel a történelem a demokrácia felé halad, akadályainak leküzdése a visszafejlődés megakadályozását jelenti. Nagy Ferenc világosan megfogalmazza ezt *A mi utunk* című írásában. „A párt a magyar nép felemelkedését csak a töretlen és állandóan fokozódó fejlődés útján látja biztosítottnak s ezért küzdeni fog minden olyan törekvés ellen, amely ezen a fejlődésen valamilyen törés által sebet ejtethet. Örök időkre véget kell vetni minden reakciós és fasiszta irányú politikai próbálkozásnak.” (Nagy 1947: 6) A *Pártunk harca* című kiadvány, amelyben Nagy írása is megjelent, másutt a miniszterelnök parasztsághoz intézett szózatáról tudósít: 1946. „Szeptember 8-án parasztyűlés volt Budapesten a Hősök terén. Itt figyelmeztette a miniszterelnök a parasztságot, hogy ne hallgasson azokra, akik szeretnék visszafordítani a történelem kerekét és vissza akarják hozni a szolgaságot, apolitikai elnyomást és a gazdasági kizsákmányolást.” (Dömötör és Szilágyi 1947: 213) Ugyanitt írják: „1947. január 1-én Tildy Zoltán köztársasági elnök újévi rádióbeszédében hangoztatta, hogy szabad emberek országává építjük a független magyar köztársaságot, ahol biztosítják az emberi szabadságjogokat, a

magyar állam minden polgára számára egyformán és egyenlő mértékben. Éppen ezért a magyar nép szembefordul és határozottan fellép minden olyan reakciós szándék ellen, amely vissza akarná fordítani a dolgok rendjét és semmivé akarná tenni demokráciánk eredményeit.” (Dömötör és Szilágyi 1947: 217)Éppen ezért: az indoklásban a múltbeli tettek és a jövőbeli lehetőségek közötti könyörtelen oksági kapcsolat fogalmazódik meg.

Visszaesés a történelmi fejlődésben, a történelem kerekének, a dolgok rendjének visszafordítása – minden bizonnyal ez volt a reakció elsődleges jelentése. Mivel a reakció a haladást kifejező forradalommal ellentétes történelmi visszafejlődés, egyúttal olyan visszatérés a múltba, amely megghiúsítja a forradalmi-demokratikus átalakulást.

Forradalom

„Úgy lettünk demokraták, hogy nem voltunk demokraták.” (Kovács I. [1946a] 1992: 175) Kovács Imre szavai a demokrácia-paradoxont fogalmazzák meg: hogyan lehet demokráciát építeni demokraták nélkül? Ki a politika alanya a magyar demokráciában? A passzív társadalmi kategóriaként értett nép cselekvő politikai alannyá válását Kovács nemzetváltásnak nevezi: „Az úri nemzet lelép a színről, helyébe fölnyomulnak a parasztok és a munkások, akik mellé mindig, most is odaszólítjuk a haladó értelmiségieket. A legmeghatóbb, egyben legizgalmasabb folyamat résztvevői vagyunk: a népből nemzet lesz!” (Kovács I. ([1946a] 1992: 177) Ez maga a társadalmi átalakulás.

A mélyreható társadalmi változás korabeli vezéreszméje a forradalom volt. E jövőorientált fogalom elsődlegesen a múlttal való szakítást, radikális változást fejezett ki. Ebben az értelemben használja Moór Gyula is a budapesti egyetemen tartott előadása során: a jogfejlődés folytonossága megszakadt, a hatalom jelenlegi birtokosai „hatalmukat nem történelmi jogcímekre, hanem a demokrácia nagy politikai gondolatára, a demokratikus Magyarország ideáljának erkölcsi erejére alapítják. Egészen új alapon akarnak egy új országot, egy egészen új jogrendet felépíteni, a változás a múlttal szemben tehát valóban forradalmi.” (Moór 1945: 97) Ilyen, hangsúlyozottan nem marxista értelemben használja Szekfü is a fogalmat *Forradalom után* címűkönyvében ([1947] 1983) az evolúció, azaz a szerves fejlődés ellentétéként. Úgy látja, hogy a magyar társadalomfejlődés 1848 nagy pillanata óta képtelen volt eljutni oda, ahova a nagy reformnemzedék legjobbjai terelni igyekeztek, a nyugati demokráciához, ehelyett a teljes nemzeti bukás következett be. Így a

katasztrófa után szükségszerűek azok a radikális változások, amelyeket fejlődés révén nem sikerült elérni.

A múlttal való szakítás az annak maradványaitól való megszabadulást jelenti: a forradalom és a reakció aszimmetrikus ellenfogalmak. Dessewffy Gyula főszerkesztő a Kisgazdapárt hivatalos lapjának vezércikkében írja (1945), hogy a koalíció pártjai egyek „a reakció elleni legkönyörtelenebb küzdelemben, egyaránt végig akarjuk folytatni a tegnapi gazdasági, szociális és társadalmi rendszerével véglegesen felszámoló forradalmat és ezeknek a közös feladatoknak megoldása után biztosítani akarjuk a szociális és demokratikus népi Magyarország folyamatos fejlődését.” A forradalom tehát szükséges, de csak addig, amíg a múlt rendszert véglegesen fel nem számolja. Dessewffy így folytatja: „Forradalmat élünk. S mi olyan forradalmat akarunk, mely miután kitermelte mindazokat a dinamikus erőket, amelyek a reakció végleges felszámolásához szükségesek és a forradalmi változások életre hívását lehetővé teszik, egyúttal azokkal az erkölcsi és politikai erőkkel is rendelkezzen, amely önmagát mindenkor szabályozza és a permanens forradalom helyett, túljutva a csúcsponton, a folyamatos fejlődésbe torkolljék.”

Mivel a forradalom a múlt hatásának felszámolását jelenti, a reakció és a fasizmus jelenlétének felszámolásával elméletileg elveszti jelentőségét. A nép felszabadulásaként a demokrácia előfeltételét képezi. Bibó társadalomlélektani perspektívájából a demokrácia „lelki felszabadulást [jelent] az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól.” (Bibó ([1945] 1986: 50) Ezt a felszabadulást pedig csak forradalom hozhatja el: „az emberi méltóság egyetlen forradalmának, bármilyen társadalmi és gazdasági fejlődési időszakban, de valamikor le kell zajlania ahhoz, hogy demokráciáról beszélhessünk” (Bibó ([1945] 1986: 51). A forradalom hiánya ezek szerint olyan keretfeltétel, amely szükségszerűen akadályozza a történelmi fejlődést.

A forradalom a múltbeli katasztrófa jelenre gyakorolt hatásának felszámolása révén teszi lehetővé a jövőbeli demokráciát. Időbeli szerkezetét tekintve a reakcióval ellentétes alakulást jelent, a haladást a történelemben lemaradt társadalom számára. A háború utáni magyar politika társadalmi átalakulást tartott szükségesnek ahhoz, hogy megvalósuljon a demokrácia azáltal, hogy a népből *demos* válik, a korábban kizárt tömegek politikai cselekvőképességhez jutnak.

Összefoglalva tehát a demokrácia-vitában a *demos* definíciója zajlott, még hozzá a múltbeli maradványként értelmezett demokrácia-ellenesség és a politikai szubjektummá tett nép konstrukcióján keresztül.

Harmadik rész: A magyar demokrácia válságai

A demokrácia fogalmi burjánzását a kortársak zűrzavarként érzékelték, és a legtöbbször hittek abban, hogy a pontos definíció rendet teremt és feloldja az ellentéteket. Justus Pál azonban a demokrácia állapotának tünetét látta benne: „Nem véletlen, hogy a demokrácia ismét egyre gyakrabban hangzik el állandó jelző kíséretében. Egy-két évtizeddel ezelőtt, a szó hitelének, maradvány értékének megőrzésére „munkásdemokráciát” állítottak szembe a kompromittált „polgári demokráciával”. Majd a csak-politikai demokráciával szembeszegezték a gazdasági és társadalmi demokrácia teljesebb és gyökeresebb követelését. (...) És mi a tartalma a „népi demokráciának”? Van talán nem-népi népuralom is a „népi-népuralommal” szemben? A jelző mit sem ad a főnévhez, nem hogy pontosabbá tenné jelentését, inkább elvesz élességéből: de jellemző tünet. Úgy látszik, napjainkban éppen a demokrácia lényege, egyetlen értelme vált bizonytalanná vagy forog veszélyben, ha a népuralom népi jellegét kell hangsúlyozni.”(Justus 1946: 105) A fogalom burjánzása, egyetérthetünk Justusszal, nem egyszerűen a jelentése körüli zűrzavarról szól. Abban azonban már kevésbé, hogy a demokráciáról szóló nyilvános beszéd a népuralom megvalósulásának mértékétől függene. A magyarázat a politikai tér struktúrájában keresendő. Az egyes álláspontok a faszizmus és a reakció, illetve a forradalom kérdéséhez képest rendeződnek el, a politikai küzdelmek az így kialakuló pozíciók mentén érthetőek meg. A két pólus közötti cselekvési teret, ne feledjük, a koalíciós rendszer korlátozott intézményes határai szegélyezték, és a koalíciós kényszer tartotta egyben. A két említett diszkurzív sarokponthoz képest csak a demokrácia platformján belül lehetett helyezkedni: demokráciaellenes, illetve „tulajdonképpen” reakciós politikai képviselő híján a politikai küzdelem a demokrácia fogalmi kereteit feszegette. Persze az egyes politikai erők eltérő intézményes erőforrással rendelkeztek, ráadásul e különbségek koalíció miatt nem a szavazati különbségekből adódtak. Az alábbiakban azonban nem ezt, hanem e kudarc diszkurzív lehetőség-feltételeit vizsgálom meg. A demokrácia-vita politikai konfliktusainak két frontvonalát vázolom fel, amelyek a diszkurzív tér két sarokpontjához képest rajzolódnak ki: előbb a forradalom, majd pedig a reakció és a faszizmus problémájához fűződő viszonyban.

Politikai vs. gazdasági demokrácia

Akortársi helyzetértelmezések eltértek abban, hogy valójában forradalomnak tekinthető-e, ami Magyarországon zajlik. Míg Szekfű az evolúcióval szembeszegezett, teljes értékű revolúcióról ír, a kisgazdapártiak forradalomként értelmezik a történeteket, Moór pedig „zajtalan, de talán annál mélyrehatóbb forradalomról” értekezik, a politikai baloldalon tényként kezelik a hiányát, vagy legalábbis hiányosságát. A demokrácia-vita szempontjából kulcsfontosságú tényező azonban nem ez, hiszen a társadalmi átalakulás bizonyos mértékét a koalíciós konszenzus övezte. Kovács Imre szavaival a probléma a következő volt: „Magyarországon nem fejlődéssel, nem forradalommal: háborús műveletekkel született meg a demokrácia. Fejlődésre nem volt lehetőség, forradalom nemzetközi megállapodás értelmében nem lehetett: ha akartuk, ha nem, demokratának kellett lenni.” (Kovács ([1946a] 1992: 176-177) A hatalmi ellentétek demokraták között feszültek, melyek a demokrácia-vitában fogalmi ellentétekként jöttek létre. A politikai és a gazdasági demokrácia közötti értelmezési feszültség abból adódott, hogy a politikai erőknek választ kellett találniuk a nép részvételét nélkülöző forradalom ellentmondásaira.

Bibó István, aki a magyar demokrácia válságát 1945 végén többek között „A demokrácia értelmezése és a forradalom szükségessége körüli zűrzavarban” ragadta meg, a problémát abban látta, hogy Magyarországon „a nép nem a maga ereje révén tapasztalta meg az urak gyengeségét”. Bibó elismerte ugyana földreform vagy a nemzeti és az üzemi bizottságok felszabadító hatását, de az 1945-ös változásokat csupán „félforradalomként” értékelte, amit „mindennél sürgősebb (...) újból lendületbe hozni” (Bibó ([1945] 1986: 53). Bibó a forradalom szükségessége és a „teljességgel forradalmatlan” történeti pillanat közötti ellentmondást a változás és a konszolidáció térbeli-társadalmi lehatárolása révén látta feloldhatónak. Ezt nevezte az egyetemes forradalom és a megegyezés módszerei közötti „lehatárolt és tervezett forradalomnak”.

A szociáldemokrata Faragó László szintén azt vallotta, hogy Magyarországon nem történt forradalom, erről ugyanis „helyes értelemben akkor beszélhetünk, ha a nép vagy annak egy osztálya felkel az önkényuralom (az önkényuralmakat korszakunk általánosítva fasizmusnak nevezi) ellen és erőszakos eszközökkel megdönti azt, hogy helyébe az egyéni szabadság elvén alapuló új rendszert állítson”. (Faragó 1946: 106) Faragó szerint a demokrácia fogalmának tisztázatlansága abból az ellentmondásból fakad, hogy egyfelől a politikai szereplők elfogadják: „demokrácia csak szabadságból születik, a szabadság viszont győzelmes forradalom gyermeke” (Faragó 1946: 108), másfelől pedig „demokratának állítjuk magunkat anélkül, hogy szabadságunkat forradalomban építettük volna fel”, hiszen „mások

szabadítottak fel bennünket, elnyomott európaiakat és elnyomott magyarokat és nem mi önmagunkat” (Faragó 1946: 108). Faragó négy tipikus álláspontot tárgyal e dilemmával kapcsolatban a magyar demokráciát a külső erők függvényének tekintőktől az ellenforradalmár puccsistákéig. Az e kettő közti két pozíció közül azt vallja magáénak, amely szerint a külső erők révén „megkaptuk a szabadság kiéléséhez szükséges kereteket, azokat nekünk kell megvédelmeznünk és eközben nincs módunk tartalommal való megtöltésére”. A másik, Bibó féle álláspontot, amely szerint „a demokráciáért meg kell vívnunk a magunk utólagos aktualitású forradalmát” (Faragó 1946: 108) romantikusnak és veszélyesnek tartja, hiszen a szabadság új rendjének akadályai elől a forradalomba meneküléshez vezethet. Az „erőszak demokratái” elfogadják, írja, hogy „A demokrácia önvédelme a fasizmus tapasztalatai után a demokrácia létfeltétele.” (Faragó 1946: 110)

Abban mindenki egyetértett, hogy a nép felülről intézményesülő politikai felszabadításánem vezet el a nép teljes értékű felszabadításához. Moór, aki a polgári és a szociális demokrácia egyensúlyát tartotta szükségesnek, Arisztotelészre hivatkozva hangsúlyozta, hogy „Nyomorban a politikai szabadság és egyenlőség sem virulhat”. (Moór 1945: 107) A politikai cselekvőképesség és a társadalmi helyzet közötti szoros összefüggésről beszélt az egyetemen tartott előadásában Veres Péter is: „Szolgákból, szegényekből, rongyosokból és mezítlábasokból sohasem lesz emberi közösség, ha mindenkinek választójoga lesz is és ha a törvény előtti egyenlőség akármilyen pontosan szabályozva lesz is. (...) A polgári demokráciában csak a vagyonos ember az igazán szabad ember.” (Veres 1945b) Erdei, aki egyenesen a nép felszabadulásának politikai módszereként definiálta a népi demokráciát, előadásában azt hangoztatta, hogy a gazdasági liberalizmus antidemokratikus: „A szabad gazdálkodás mind a tőke, mind vállalkozás számára, azok kötetlen önkénye szerint, nyilvánvalóan közeli veszélyét eredményezné a nép felszabadulásának és gazdasági megerősödésének.” (Erdei 1945: 9)

A politikaival szembeszegezett gazdasági demokrácia fogalma révén a felek a nép gazdasági felszabadításának kérdését vitatták meg. Ha a nép nem a politikai hatalom megragadásával jut gazdasági hatalomhoz, akkor a politikai demokrácia intézményesítésével párhuzamosan a gazdasági népuralmat is ki kell építeni. A nép felszabadításába a Kisgazdapárt is beleértette a gazdasági dimenziót. Tildy Zoltán definíciója szerint: „Mi a demokrácia? Szabad politikai önrendelkezés, az egész nép részvétele az ország vezetésében. Sokak szerint csak az a demokrácia, mert a jogaihoz jutott nép aztán am úgymint mindenütt berendezkedik. De nemcsak ez a demokrácia. A demokrácia a teljes gazdasági felszabadulást is jelenti minden réteg, tehát

a parasztság, munkásság, és értelmiség számára egyaránt.” (Tildy 1945b: 192) A nép gazdasági felszabadulása olyan reformpolitikát jelent, amellyel, Nagy Ferenc szavaival, „Tulajdonilag közelebb kell vinni a dolgozó embert az egyéb termelési tényezőkhöz. Így a dolgozó kisemberek tulajdonába kell adni a földet és nagyobb befolyást kell biztosítani a munkásnak is a maga termelő területére. Meg kell teremteni a gazdasági demokráciát.” (Nagy 1945: 15) Azaz a munkát végző társadalmi kategóriáknak intézményes lehetőséget kell biztosítani munkájuk körülményeinek alakítására. Ahogy a politikában, úgy a gazdaságban is biztosítani kell a népi döntéshozatalt: „A gazdaság-politika irányítása s a nagy néprétegek életlehetőségének meghatározása nem lehet kiváltsága többé egyetlen szűk rétegnek sem.” (Nagy 1945: 15)

Az egyetemen tartott előadásában Horváth Barna jogászprofesszor, a PDP parlamenti képviselője a magyar demokrácia alapproblémájának nevezte a politikai és a gazdasági demokrácia összefüggését, „megfelelő kombinációját”. (Horváth B. 1945a: 45) A *mai demokrácia* című cikkében (1945b) pedig azt írta: „A demokrácia értelmezése azonban nem áll meg a politikai demokráciánál, hanem a gazdasági demokráciát is magában foglalja. Vagyis a demokrácia nemcsak a nép politikai uralmát jelenti, hanem ennek logikus következtetéseképpen a nép egyenlő részvételét a gazdasági javakban.” Majd mindebből azt a következtetést vonja le, hogy „a demokrácia végelemzésben az osztály nélküli társadalmat kívánja, és a kapitalizmussal csak addig fér meg, amíg a termelés kiterjeszkedik és a tőkésosztály fontos engedelményeket tehet.”

A szociáldemokraták szintén az osztály nélküli társadalomban látták a nép teljes felszabadulásának lehetőségét. Ehhez azonban az „igazi demokrácia” fokozatos kiépítésével akartak eljutni, amely „nem a társadalmi fejlődés vége, hanem egyik, bár szükséges útszakasza: útszakasz a kizsákmányolás megszüntetése, az osztályuralom megsemmisítése, a szocializmus megvalósulása felé.” (Justus 1946: 106) A marxi alapon álló munkáspárt 1945-ös akcióprogramja e tekintetben már-már bocsánatkérő hangot üt meg. „A Szociáldemokrata Párt természetesen világosan látja és tudja: A tőkés termelési rend és a belőle eredő igazságtalanságok, aránytalanságok és zavarok nem szűnnek meg azzal, hogy demokratikus intézmények létesülnek s hogy az államkormányzatban a demokrácia elvei érvényesülnek, de tudja azt is, hogy az igazságtalanságok, aránytalanságok, zavarok és ezek következményei lényeges mértékben csökkenthetők, s mindeneelőtt tudja azt, hogy a szocializmushoz a demokrácián át vezet az út.” (Rákosi és Szabó 1979: 104) Világosabban fogalmaz Horváth Zoltán: „Kapitalista gazdasági rend és teljes politikai egyenjogúság egymás mellett nem fér és

nem férhet meg. A kettő egymásnak ellentmond s egymást kizárja.” (Horváth 1945b: 148) Faragó László ezt az ellentétet fejt ki már idézett, *Öngyilkos demokrácia* című tanulmányában. A különböző demokrácia-fogalmak megkülönböztetésével indít („ne dolgozzunk sohasem ezzel a fogalommal, demokrácia, így önmagában. Antimarxista és tudománytalan lenne” (Faragó 1945: 83)), majd rátér a polgári demokrácia tárgyalására: az a politikai demokrácia, amelyben a polgárság gyakorolja a hatalmat. „A polgári demokrácia pedig szükségképpen csonka demokrácia. Megadja a szabad futás lehetőségét a munkásosztálynak, de ugyanekkor gazdasági téren gondosan ügyel a tőke szupremáciájára.” (Faragó 1945: 83) A demokrácia öngyilkos mivoltát a weimari Németország példájával világítja meg. Mivel a tőke terhesnek érzi a demokratikus politikai felépítményt, amely a gazdasági demokrácia megteremtésével fenyeget, ezért a demokrácia eszközeivel tör a demokrácia ellen, hogy megakadályozza a szocializmusba átvezető gazdasági demokráciát. „Aki tehát beéri a politikai demokrácia polgári válfajával, az ezt a politikai demokráciát veszélyezteti. Aki pedig a politikai demokráciát gazdasági demokráciává akarja elmélyíteni és kifejleszteni, az a polgári demokrácia ösvényéről a proletárdemokrácia országújtjára kell hogy térjen.” (Faragó 1945: 83) Forradalmi változás helyett tehát fokozatos átmenet során jutunk el a polgári demokráciából a szocializmusba, méghozzá a marxi proletárforradalom nélkül, mégis hasonló szükségszerűséggel. A gazdasági demokrácia fogalma megoldani látszott a forradalmi alapon álló munkáspárt demokrácia iránti elkötelezettségéből fakadó ellentmondást.

A forradalom igényére pozitívan válaszoló politikai erők tehát a gazdasági demokrácia fogalmával igyekeztek bepótolni, amire valódi forradalom híján nem került sor. Mivel a tágran értett forradalom szükségessége politikai axióma volt a koalíciós korszakban, intézményes negatív válasz nem kapott hangot. A Kisgazdapárt ugyanakkor korántsem volt egységes, a politikai szabadságjogok biztosításáraszorító nyugati, a citoyen értelmében vett polgári demokrácia jelszavát a párt jobbszárnya tűzte zászlajára. Drozdy Győző, volt nagybirtokos, egyike a pártból 1946 márciusában kizárt 20 képviselőnek, *A demokrácia* című 1946-os könyvében például így ír: „a demokrácia valójában az osztályállam tagadása, ha az állam demokratizált és minden polgára egyenlő jogokkal rendelkezik, akár burzsoá, akár proletár, értelmetlen osztályállamról beszélni.” A demokrácia fejlődésének csúcspontját csak a nyugati demokráciáknak sikerült elérni, nincs nyugati és keleti demokrácia: „A tiszta, igazi demokrácia Keleten is azzá fog fejlődni, amivé Nyugaton fejlődött.” (idézi Rathmanné 1977: 23 és 24) Még a Kisgazdapárt balszárnyát alkotó Polgári Tagozat is a demokrácia álarcában

fellépő reakciót fedezte fel ebben az álláspontban, és élesen támadta azokat, akik „igazi demokráciát” hirdetnek, de „tudatosan védik a régi rendszer mai érdekeit” (idézi Rathmanné 1977: 17).

A magyar demokrácia definíciós küzdelmeire a forradalomhoz fűződő viszony szerint adhatunk választ. E viszony egyik szélsőséges változatát a forradalomról hallgató kommunisták képviselték, a másikat a Kisgazdapárt jobbszárnya, amely a polgári demokrácia elkötelezett híveként a Nyugathoz való felzárkózást propagálta. Mivel a „múlttal való szakítás” minden legális politikai erő célkitűzése volt, azaz intézményes ellenforradalmi politika nem volt lehetséges, a harc a forradalom fogalmának értelmezésén keresztül folyt. Azon, hogy milyen mértékű legyen a forradalom, akár időben (időleges vagy permanens), akár térben (mely területeket érintse és melyeket ne), de legfőképp azon, hogy tulajdonképpen a forradalom híján miképpen is érhető el a nép teljes értékű, azaz politikai és gazdasági felszabadítása. E küzdelmek jellegzetes eszköze volt a gazdasági (vagy szociális) demokrácia fogalma, amelyben kifejeződött a társadalmi átalakulás iránti igény a demokratizálódásban. A változásoktól idegenkedő, ezzel ellentétes politikai pozíció ugyanakkor a nyugati, polgári demokráciára hivatkozott.

Polgári vs. népi demokrácia

A demokrácia-vitát strukturáló másik frontvonal a reakcióelleni harc igénye felől rajzolódott ki. A politikából kizárandók azonosítását nem csak a fasizmus és a reakció összefüggése körüli bizonytalanságtette problematikussá, hanem az is, amely magát a reakciót övezte. Kik tulajdonképpen a reakciók, ha a múlttal való folyamatosságot intézményesen egyetlen erő sem képviselheti? A reakció elleni harc retorikájának a gyanú a legfontosabb jellemzője: a reakció olyan mögöttes, amelynek éppen a rejtőzködés adja a veszélyét.

Rákosi Mátyás (MKP) a budapesti egyetemen tartott előadásában az újjáépítéshez elengedhetetlen nemzeti összefogáson vett észre bajós repedéseket. Németország példájára hivatkozva figyelmeztetett a mérgezésre: „A magyar demokráciának egyik legnagyobb veszélye ma az, hogy a saját törvényeinek a felhasználásával beleszivárog ereibe a reakció mérge és belülről a demokrácia-adta lehetőségek kihasználásával próbálja tönkretenni a fiatal népi erőknek, a magyar nemzet demokratikus talpra állásának minden lehetőségét.” (Rákosi 1945: 152) A Független Kisgazdapárt politikai irányelveit bemutató 1945-ös kiadvány az álca mögött visszasompolgó múlt veszélyére figyelmeztet: „Soha többé vissza nem térhet az idő, amikor csendőrszurony és puskatus ellenőrizte a magyar minden lélekzetvételét és politikai

állásfoglalásaiban a hivatal, vagy bármely gazdasági hatalom befolyása döntött. Megszüntettük a reakciónak ezt a kegyetlen politikai megnyilvánulási formáját és nem fogjuk túrni, hogy ezek a módszerek bármilyen álarcban, bármilyen jelszavak védelme alatt visszacsempésztesse a magyar életbe.” (idézi Dömötör és Szilágyi 1947: 197) Veres Péter a lesben álló vadállat metaforájával él. „A közöny megjött, pedig a reakció leleselkedik. Nem az újságrém, a plakátszólam és nem is az, amelyik néhány minden hájjal megkent politikus klikk-főnök taktikázásában van, hanem az a valóságos reakció, amely esetleg a csalódott tömegek keserűségében, konok maradiságában, bizalmatlanságában, hitetlenségében mutatkozik meg.” (Veres 1945a)

Az épülő demokrácia felett éberem őröködő és az új alakban jelentkező reakciót fürkésző tekintet szinte szükségszerűen találta meg célpontjait. Az egyes politikai szereplők, leginkább azok, akikben mások az alattomos reakciót felfedezni vélték, természetesen tudatában voltak ennek a diszkurzív mechanizmusnak. Az egyik első áldozat PDP elleni támadásokról így ír Bálint Imre *Új vérvád* című cikkében (1945): „Reakció! – kiáltják nem ám a megtévedt vétkesekre, akiknek elítélésében mindenki egyetért, hanem az egész polgárság egyetemére, tehát rám is, de bajtársamra is, aki a bori pokolból szabadult, az Auschwitzban belé égetett számot viseli a karján, a gázkamra küszöbéről rántotta vissza jó végzete, a másokra, aki idehaza kemény és gerinces ellenállást tanúsított vagy a harmadikra, aki végigkínlódta a szörnyűségeket, áldozatul hagyva a borzalom omladékai alatt gyermekét, feleségét; akinek agg szüleit teherkocsikba fullasztották, lakását kirabolták, magát, mint bélpoklost elkerített negyedbe zárták, ahol éjszakáról éjszakára és rettegett napról még rettegettebb napra várta a hóhérlegények megjelenését.” Bálint nem a reakció azonosítása ellen kel ki felháborodva, hanem az ellen, hogy ártatlanokra, sőt a reakció elleni harc áldozataira alkalmazzák. Supka Géza, a *Világ* polgári demokrata főszerkesztője szintén óvatosságra intett „a ma egyik divatos jelszava, slogan-szava” használatával kapcsolatban (S. G. 1945). „Bánjunk csínján ezekkel a jelszavakkal s ne akarjuk boldog-boldogtalanra a 'reakció' Káinbélyegét rányomni.” Pláne akkor, folytatja, ha valóban vannak veszedelmei a gyenge magyar demokráciának. Supka az igazolás sikertelensége kapcsán mondja, hogy a „visszacsinálók hangja” kezd felerősödni: „A közelmúlt esztendő kedvenc harci kiáltásával, a 'Mindent vissza!' jelszóval már ott nyüzsögnek a pártokban, jól jegyezzük meg, az úgynevezett demokratikus pártokban. Már az övék a vezérszólam.” Ráadásul a megbocsátás elnéző lelkiségét látva egyre felbátorodnak: „Ócska jelszavaik rozsdás fringióit máris fenegetik.” Supka szintén abban látja a veszélyt,

hogy a reakció-jelszó eltereli a figyelmet a valódi veszedelemtől, a történelmet visszacsináló, elősködőként nyüzsgő, lesben álló és támadásra kész valódireakcióról.

A Független Kisgazdapárt kiadványa a következőképpen foglalja össze, hogy 1946 márciusában munkáspártokat és a parasztpártot tömörítő Baloldali Blokk támadásai nyomán 20 parlamenti képviselőjét kizárta a pártból: „Nagy Ferenc miniszterelnök bejelentette, hogy azért döntött így a párt, mert teljes egészében vállalja a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját és annak haladéktalan végrehajtását a koalíció többi pártjával együtt. Megegyeztek a pártok a reakció elleni harcban, az államosítás és egyes nagyvállalatok állami ellenőrzése kérdésében, valamint a földreform lezárásában.” (Dömötör és Szilágyi 1947: 210) A kiadvány szerint Magyarországon júniustól egészen 1947-re átnyúló „nehéz válságsorozat” kezdődött, amelynek során a párt nem tudta elérni célkitűzéseit (pl. arányosítás a közigazgatásban és a rendészetben, mezőgazdasági érdekképviselet, önkormányzati választások megtartása), „s mindezek a problémák, kiegészítve a reakciós erők különféle irányból mutatkozó jelentkezésével, hozzájárultak a koalíciós pártok kapcsolatainak romlásához.” (Dömötör és Szilágyi 1947: 211) A kisgazdapárt tehát a kizárást követően is kitart a reakció elleni küzdelem mellett, sőt, maga is a reakciónak tulajdonítja a koalíciós ellentéteket.

Kovács Imre is foglalkozik a problémával a *Válasz* 1946. novemberi számában megjelent, a magyar demokrácia válságáról írott tanulmányában. Nehezményezi, hogy az egyeduralomra törő kommunista párt „totális demokrácia”-szemlélete reakciónak minősíti a kisebbségi véleményt: „a totális demokrácia egyre szűkülő kör, amelyben végül már csak egyetlen akarat érvényesül” (Kovács ([1946a] 1992: 187). Kovács megkülönbözteti a demokrácia jó vagy rossz akcióira reagálókat a voltaképpeni reakciótól, „aki a régi világot akarja visszaállítani”. Egy korábbi cikkében így ír: „Baj van a reakció elleni küzdelemmel. (...) Vannak akciók, amelyek kiváltják a reakciót, s nem lehet egy kalap alá venni reakcióként minden olyan megnyilatkozást, amelyik nem egyezik egyik vagy másik párt elképzeléseivel, programjával. A magyar demokrácia jelenlegi válságának legsúlyosabb előidézője a reakció vádjának általánosítása, az a szerencsétlen kritikai állásfoglalás, amely még a tehetetlenséget, az egy helyben topogást, a panamáék és korrupciók elharapódzását is a reakcióra fogja.” (Kovács ([1946b] 1992: 147) Az a baj tehát, hogy az általános használat miatt elmosódik a reakció fogalmának jelentése, és ezzel gyengül az ellene folytatott harc. A megoldás: „Konkretizálni kell a reakciót, pontosabban körülírni, hogy ki a reakciós, s az eredményesebb harchoz szorosabban össze kell fogni a demokratikus erőket, mozgósítani kell a parasztságot és a munkásságot.” (Kovács ([1946b] 1992: 148)

A „múlt tehertételei” elleni küzdelem pontosítását javasolta Bibó is, akinek háború utáni munkásságában előkelő helyet foglalt el a *demos* legitim határmegvonásának problémája. Ami a fasizmust illeti, azt Bibó nem tartotta elsődleges problémának, úgy látta, hogy „hosszú ideig nem fog jelentkezni szervezeti vagy világnézeti egységekben” (Bibó [1946b] 1986: 302). A reakcióhoz hasonlóan „lelki beállítódásként” definiálta: „A fasizmus egy aktív, támadó álláspont, mely végső, teljesen kibontakozott, torz formájában az európai múlt és az európai jövő elleni együttes bűnös támadásként jelentkezik.” (Bibó ([1945] 1986: 29) Mint ilyen, szükséges és kívánatos az ellene folytatott harc, amelynek megfelelő eszköze a háborús és népellenes bűnök megtorlására létrehozott népbíráskodás (ld. Zinner 1985; Nánási 2011) vagy a politikai átvilágítást végző igazoló bizottsági eljárás. A fasizmus elleni politikai harc legitimitását tehát Bibó sem vonta kétségbe, annak válságát abban látta, hogy „nem szabott az üldözendő személyek körének ésszerű és tárgyilag megfogható határt”. (Bibó ([1945] 1986: 34) Azaz nem világosak azok a kritériumok, amelyek alapján bárki megítélhetné mások és önmaga múltbeli tetteit: „A népbíráóságok elé valóságos, felróható bűnöket kell vinni, nem pedig a huszonöt évig uralkodott magyar politikai korlátoltság tipikus, konvencionális megnyilatkozásait.” (Bibó ([1945] 1986: 37) A probléma gyökereit Bibó a fasizmus és reakció közötti „mély összefüggésben” találta meg: „A fasizmus eltorzult tradicionalizmus és eltorzult forradalmiság, reakció és torz baloldal vegyülete.” (Bibó ([1946a] 1986: 108) Szövetségét a reakcióval Bibó úgy fogalmazza meg, hogy „a fasiszta – többek között – olyan dolgokat *támad*, amelyektől a reakciós *fél*”. (Bibó ([1945] 1986: 29) Ez a magyarázata, hogy „a fasizmus bizonyos jelszavaira, anélkül hogy gyökerestül fasisztákká váltak volna, komoly középosztályi, értelmiségi, kispolgári, sőt proletár rétegek reagáltak”. (Bibó ([1945] 1986: 34) A fasizmus elleni harc válsága – amit Bibó a MKP taktikájának tulajdonít – azt jelenti, hogy ezeket a néptömegeket a népbíráskodás kriminalizálja,¹⁰ ami nem más, mint a demokráciából való bizonyos mértékű kizárásuk. Ezzel pedig megghiúsul a megbocsátható tévedés beismeréséhez szükséges közhangulat kialakulása, ami elengedhetetlen e néptömegek bevonásához a demokráciába.

A reakcióval már jóval nehezebb a helyzet, mivel „sokkal kevésbé látható, s inkább állapot lévén, mintsem szándék, sokkal kevésbé szemrehányható, tehát büntetésekkel meg nem

¹⁰ A Horthy-rendszer kommunisták elleni pereivel való hasonlóságot, amely során minden kommunista szervezkedést idegen hatalom javára történő kémkedésnek nyilvánítottak, Bibó nem a népbíráskodással mint olyannal kapcsolatban állapítja meg, hanem azon „oktalansággal” kapcsolatban, „ha a teljességgel konvencionális, a folyó háborúra nem utaló bolsevistaellenességet még külön összekapcsoljuk a Szovjetunióhoz való viszony kérdésével, és 1941. június 22. után minden konvencionális és közhelyszerű kommunistaellenes megnyilvánulást egyben háborúra való uszításnak minősítünk.” (Bibó ([1945] 1986:36).

fogható valami.” (Bibó ([1945] 1986: 29) A reakció elhibázott büntetőjogi üldözése Bibó szerint oda vezet, hogy a demokrácia számára még megnyerhető, a régi világot nem visszasíró erők a reakció táborába sodródnak. Kovács Imréhez hasonlóan úgy látja: „A reakció elleni ilyen harcnak a legnagyobb betegsége az, hogy nem tud különbséget tenni a szorosán vett reakció szűk köre és azok között a konszolidációs elemek között, akik azáltal válnak reakciósokká, hogy a reakció elleni harc megfélemlíti őket.” (Bibó ([1945] 1986: 30) Utóbbiakat, akik Bibó szerint a kisgazdapárt szavazóbázisának többségét adták, az úri világ biztonságának elvesztése miatti konszolidációigény jellemzi. Olyanokról van szó, akik „beleegyezőleg túrték” a Horthy-rendszert, többek között abból fakadóan, hogy nem voltak forradalmi hangulatban, ugyanakkor nem szerették sem a nagybirtok, sem a nagytőke, sem a szolgabíró önkényét (Huszár 1989). Bibó történelmi lehetőséget látott abban, hogy ebben az úgymond őszintén revizionista népeességben a Horthy-rendszer hite lecsökkent annak következtében, hogy „az egész keresztény-nemzeti kurzus 1944-45-ben olyan csattanós összeomlást produkált és olyan katasztrófába torkollott” (Huszár 1989: 69). Erre a fehér lapra írhatta volna sorait a születőben lévő magyar demokrácia. Ellenük nem küzdeni kell, vélte Bibó, hanem a konszolidáció területeinek világos kijelölésével, ezeknek a demokratikus-forradalmi átalakulástól való elkülönítésével lehetőséget adni számukra, hogy a demokrácia eszméjéhez ne kizárólag a hol többé, hol kevésbé gyökeres átalakulás képzeete társuljon, hanem a rendé és a stabilitásé is. E népeesség bevonása a politikai térbe nem csak, hogy legitimálná a rendszert, hanem egyúttal gyógyírt jelentene az átalakulással szükségszerűen együtt járó értelmiségi munkaerőigényre is, amelyet kizárólag munkás- és parasztkáderekkel véleménye szerint nem lehetett volna kielégíteni (Huszár 1989).

A „szorosán vett reakció” ezzel szemben „végzetes megmerevedést, a régi beteg erőviszonyok visszatérését” jelenti, amellyel szemben átgondolt reformpolitikával kell felvenni a harcot, azaz be kell fejezni a forradalmat. Míg 1945 őszén Bibó számára a *demos* határainak lényegi kérdését a „konszolidációs elemek” bevonása jelentette, és csupán negatív értelemben (hogyan nem szabad csinálni) és általánosságban (mely területeket kell érintenie a reformpolitikának) beszélt a reakció elleni harcról, addig egy évvel később, a beharangozott önkormányzati választások előtt erre, konkrétan a Kisgazdapárt és a reakció közötti kapcsolatra helyezte a hangsúlyt. Definíciója szerint „A reakció nyílt és tudatos szembenállást jelent a demokrácia végső céljaival, a demokráciában rejlő emberi igényekkel és emberi felszabadulással szemben.” (Bibó [1946b] 1986: 303) Ide sorolta mindazon társadalmi csoportokat, amelyek a régi úri világ elvesztésében egy szép, rendezett és jó világ pusztulását

látták, a demokratikus átalakulásban pedig egy kilátástalan és anarchikus állapot kezdetét. Az aktuális problémát abban ragadta meg, hogy 1945-ben a Kisgazdapárt a reakció szavazataival szerzett 57%-ot, ezért abszolút többsége fiktív. Azaz: hiába bírja a szavazatok abszolút többségét, valójában nem élvezzi a *demosabszolút* többségének támogatását. „Az a pokoli helyzet tehát, hogy Magyarországon abban a történelmi pillanatban, amikor a demokráciával szemben álló reakció az országban körülbelül harmincszázalékos kisebbséget jelent, lehetetlenné válik ennek a kedvező helyzetnek a kihasználása, mert pontosan ez a harminc százalék az, amelyik az ország relatíve legerősebb demokratikus pártját abszolút többségi párttá tette.” (Bibó [1946b] 1986: 308)¹¹

A reakció Bibónál is visszafejlődést, a konkrét esetben „a vidéki közigazgatás demokratizálódása irányában megindult döntő folyamatnak a megakadását, sőt visszafelé fordulását” (Bibó [1946b] 1986: 310) jelenti. Egyenesen katasztrófapolitikának nevezte azt a politikát, „mely az önkormányzati közigazgatás mélyebb problémáira való tekintet nélkül egyszerűen az önkormányzati választások megtartására, utána pedig a várt kigazdaggyőzelem teljes érvényesítésére tör”. (Bibó [1946b] 1986: 319) Az újabb katasztrófa pedig nem más, mint hogy „az egész választás ellenforradalmi színt öltene, s az egész folyamat az úri restauráció formáját venné fel”. (Bibó [1946b] 1986: 319) A „feudális-úri-nagypolgári világ restaurációjának” megakadályozására, amelyet közös érdekeknek tekintett, Bibó több konkrét javaslatot is megfogalmazott. Az MKP által felvetett választójog-szűkítéssel elsősorban technikai problémája volt, az, hogy a reakciós a fasisztánál „egyirányúban szavaz, alig vannak olyan külső jelei, melyekről fel lehetne ismerni és kizárni” (Bibó [1946b] 1986: 322)¹². A reakció kigazdapárti politikai képviselőtől politikai kizárásának bibói stratégiája ennél jóval összetettebb, egyszerre tartalmaz adminisztratív eszközöket és strukturális reformokat. Előbbire példa a kigazdától jobbra eső pártok indulásának engedélyezése a választáson, amelyek mintegy elszívják „a demokráciával szemben ellenséges szavazatokat” a Kisgazdapárttól. A felvetés, hogy „az így mutatkozó reálisabb arányszámokat az országos választások kevésbé reális arányszámai helyett országos viszonylatban is irányadónak fogadják el” (Bibó [1946b] 1986: 323), jól mutatja, hogy Bibó nem átvitt értelemben beszél az FKGP fiktív többségéről. Az intézményes politikai képviselő lehetőségével a jobboldal nyilvánvalóan megerősödött volna, amit Bibó a koalíciós pártok elsőbbségének törvényes biztosításával kompenzált volna, jóllehet időlegesen. Az új pártok így legális

¹¹ A reakció 30%-os arányára Bibó egy közvélemény-kutatás eredményeiből következtet.

¹²Ld. még: „egy ország demokratikus fejlődésében nem a szűk körű választójog a legnagyobb akadály, hanem a manipulált vagy fiktív választás.” Huszár 1989: 67.

versenyhátrányból indultak volna a választásokon. A bibói stratégia bázisát egy átfogó reform jelenti, amely kialakította volna a demokratikus kereteket a közigazgatásban, amelyben a nép megtapasztalhatja az önrendelkezés szabadságát és felelősségét.

A politikai közösség korlátozását Bibónál is az ország demokratikus átalakulásának közös koalíciós érdeke, egészen pontosan a legnagyobb történelmi katasztrófára történő hivatkozás legitimálja. „Bizonyára sokan elszörnyülködnek azon, írja, hogy szabályszerű demokratikus követeléseket így [ti. katasztrófapolitikaként] lehessen minősíteni. Azonban a weimari köztársaság bukása óta tudjuk, hogy katasztrófapolitikát nemcsak erőszakos eszközökkel lehet folytatni, hanem demokratikus elvekkel és formulákkal is!” (Bibó [1946b] 1986: 319) Bibó még 1947 februárjában, a köztársaság elleni összeesküvés ügyével kapcsolatban is a Kisgazdapárt „megtisztulási folyamatáról”, az „igazi nagy tisztulás” szükségességéről ír. Ekkor úgy látja, hogy akiszgazdaktól a Nemzeti Parasztpárt veheti át azt a szerepet, hogy lehetőséget adjon a „nagyobb értelmiségi rétegeknek a demokráciába való aktív bekapcsolódására”. (Bibó ([1947] 1986: 455)

A reakció elleni harc demokratikus áldozatait, illetve kritikusaikat tehát nem vonták kétségbe a reakció elleni küzdelem legitimitását, sőt, a harc hatékonyabbá tételét szorgalmazták. Ennek magyarázata, hogy a „múlt maradványai” elleni küzdelem legitim demokratikus célkitűzés volt. Ebben a kontextusban kell értelmezni a MKP stratégiáját, amely során 1946 nyarán zászlajára tűzte a népi demokrácia jelszavát. A fogalom korábban is használatban volt, leginkább azt jelentette, amit a kiszgazdák igazi demokráciának neveztek: a korábbi áldemokráciával szemben a valódi népuralmat, azaz a parasztság és a munkásság politikai hatalmát. Ez a jelentése gyökeresen átalakult az MKP III. kongresszusa nyomán,¹³ amely kiváltotta a népi és polgári demokráciáról folytatott vitasorozatot. A párt azt a helyzetértelmezést igyekezett érvényesíteni, hogy az újjáépítés kezdeti sikereivel párhuzamosan a reakció erői is megerősödtek, „újra rendezték soraikat, visszaszivárogtak az országba, a gazdasági, állami és kormányzati pozíciókba”, a koalíció válságai mögött a „Független Kisgazdapártban mind eredményesebben terjeszkedő reakció” áll (MKP III. kongresszusának határozata 1946: 327) A kommunistákszámára a népi demokrácia fogalma feltételezi a „reakciós társadalmi rétegek” visszatérésként értelmezett jelenlétét és az ellenük viselt harcot, amelynek alanya a nép, konkrétan a parasztság és a munkásság szövetsége.

¹³ A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának jegyzőkönyve, Szikra, Budapest, 1946., ld. különösen az első, „Az ország bel- és külpolitikai helyzete és a párt feladatai” című napirendi pontot, amelyet Rákosi Mátyás A népi demokrácia útja címmel ismertetett (Rákosi 1946: 55-90).

Révai József *Válaszúton* című vezércikkében (1946b) szembesített az új kihívással, amelyet „a parasztság segítségével végrehajtott reakciós-nagytőkés restauráció útja” és a népi demokrácia útja közötti választás jelentett. „Harcba indulunk. A cél: visszaverni a jobboldali reakciót és biztosítani a magyar népi demokrácia fejlődését.” A kommunisták szerint a Kisgazdapárt „megtisztulása” a reakciótól megnövelné a párt belpolitikai súlyát és nemzetközi tekintélyét is. Mivel a reakció elleni küzdelem kulcsa a munkás-paraszt szövetség, a paraszttöbbségnek ki kell fejeződnie a népi demokráciában, ami azonban nem feltétlenül jelent szövetséget a kisgazdákkal. A paraszttöbbség nem azonos a kisgazdatöbbséggel, figyelmeztetett Révai, „A Kisgazdapárt valahogy szereti összetéveszteni magát az egész parasztsággal.” (Révai 1946a: 134-135)

A kisgazdák részéről Révai cikkére Kovács Béla pártfőtitkár válaszolt a *Kis Újság* címlapján (1946). A *Nélkülünk nincs demokrácia* című írásában elsősorban a reakció vádjára reagált: kiállt a 45-ös választások révén fennálló erőviszonyok mellett, 3 millió támogatóra hivatkozott, akiknek politikai képviselőt nem lehet megszüntetni a demokrácia megsemmisülése, „kisebbségi diktatúrává” alakulása nélkül. El kell fogadni, írta, hogy „a marxizmuson és a kommunizmuson innen is van tiszta demokrácia, és akkor már nem tagadhatja meg tőlünk és sok millió magyartól a jogot [az MKP és a SZDP néhány vezetője], hogy a maga módján keresse a politikai üdvösségét. Természetesen a demokrácián belül és távol tartva magát minden reakciótól.” A jobboldali reakció vádját azzal hátrította el, hogy „Révai szokása szerint összekeveri a marxizmust a demokráciával, a jobboldalt a Kisgazda Párttal”.

A vita gócpontját a népi demokrácia útjának végállomása jelentette, azaz demokrácia és szocializmus viszonya. Az MKP ugyanis a népi demokráciát a szocializmusba történő fájdalommentes átmenet megnevezésére használta. Vezércikkében Révai elébe ment a vádaknak: „A Kisgazdapárt ideológusai és közírói úgy akarják feltüntetni a dolgot, mintha a népi demokrácia csak álneve, szinonimája volna a szocializmusnak és a küzdelem valójában a polgári demokrácia és a szocializmus között folynék. Nem, a polgári demokrácia két fajtája között folyik. Mert a népi demokrácia nem szocialista, hanem polgári demokrácia, de olyan polgári demokrácia, amelyben a nagytőkés profitgazdálkodást és kizsákmányolást korlátok közé szorítja, a dolgozó nemzet ellenőrzésének veti alá az a demokratikus hatalom, amelyre a munkásoknak és a parasztnak van döntő befolyásuk.”

A politikai ellenfél a népi demokráciát hirdető kommunistákkal szemben a polgári demokrácia platformjára helyezkedett. Révai cikkével egy napon jelent meg a kisgazdapárti

Hám Tibor *Népi vagy polgári demokrácia* című írása (1946), amely a válságot a koalíción belüli ideológiai feszültségre vezette vissza. Bár Hám szükségesnek tartja a „marxi világnézet alapján álló pártokkal” való együttműködést, azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a kisgazdák programjának alapja csak a polgári demokrácia lehet. Elismeri, hogy a munkáspártok célja a szocializmus, de Leninre hivatkozva hangsúlyozza, hogy „a polgári demokráciában ez az út csak a polgári demokrácia támogatása és a vele való közösség vállalásának útján lehetséges.” Ebből következik, hogy a munkáspártoknak is az az érdeke, hogy támogassák a polgári demokráciát. Persze tisztázni kell a fogalmakat. Hám negatív meghatározása szerint „Nem értjük és nem vállaljuk a polgári demokrácia liberális fogalmát, a polgári jogrend oly értelmezését, amely az elvi egyenlőség ürügye alatt a gyakorlatban a nagytőke, a gentri, a bürokrácia uralmát jelenti, mert csak a lehetőségei egyenlőek a néprétegeknek, de nem az adottságai.” De a polgári demokrácia konzervatív formáját sem vállalják a kisgazdák: „A mi számunkra a konszolidáció nem a liberális szellemű polgárság és a ma még található reakciós erők konzerválását akarja jelenteni.” Csupán „egy forradalmi korszakot akarunk lezárni”, mert az idegen a magyar paraszttól. E program ugyanakkor reformpolitikát is jelent, ami biztosítja a magyar demokrácia továbbfejlődését: törvényes államgépezet, szilárd jogrend, törvényes és alkotmányos politikai hatalom. A magyar nép akaratát kifejező népképviselőten és a szabadságjogok biztosításán túl „Ez a hatalom, a parlamentáris többség alapján, a társadalom legnagyobb rétegét alkotó parasztság és munkásság döntő súlyát jelenti, de számához és hatásához mérten befolyása van és lehet a polgárságnak is.” A népi demokráciát Hám a szocializmussal azonosítja, és kommunista célkitűzésként értékeli. Az általa lefestett polgári demokrácia ugyanakkor kísértetiesen hasonlít arra, mit Révai fogalmazott meg – annyi különbséggel, hogy Hám polgári életformát is tulajdonít a polgári demokráciának, amely felé a parasztság is kíváncsodik. A III. kongresszuson Révai így reagált Kisgazdapárt polgári életforma iránti elkötelezettségére: „De elvtársak, a népi demokrácia nem számolja fel, ellenkezőleg, bizonyos értelemben megszilárdítja a polgári életformát, mert megvédi a kisemberek tulajdonát és függetlenségét a kiuzsorázó nagytőke ellen.” (Révai 1946a: 133) A paraszt ugyanis mást ért polgári demokrácián, mint a kartellek...

Természetesen fontos vitapont volt a szocializmusba való átmenet módja is. A kommunista stratégiában a forradalom egyszerű hatalom-technikai kérdésként merült fel, és csak burkoltan hangzott el a fenyegetés, hogy csak akkor nyúlunk ehhez az eszközhöz, ha ellenfeleik meggátolják a népi demokrácia fejlődését. A népi demokrácia útja a békés, fokozatos, polgárháború nélküli átmenetet jelenti: „új utakon akarunk haladni a szocializmus felé, olyan utakon, amelyek az egész dolgozó nemzet számára könnyebbé, fájdalommentesebbé teszik a

szocializmushoz való átmenetet” (Révai 1946a: 137). Kovács Béla azt hangsúlyozta, hogy a Kisgazdapárt a fokozatos, „egészséges és jól átgondolt fejlődés” mellett kötelezte el magát. Ha ezt a munkáspártok is elfogadják, „akkor válaszút sincs, válság sincs. (...) Vannak hibák, vannak nehézségek, van reakciós veszély is, de eredményeink sokkal nagyobbak, semhogy tagadni lehetne a koalíció munkaképességét.” (Kovács 1946)

Látható, hogy mindkét párt hamis demokrácia-értelmezéssel, és ezen keresztül a demokrácia veszélyeztetésével vádolja meg a másikat, ugyanakkor mindkét fél kiáll a reakció elleni küzdelem mellett, illetve leszögezi, hogy a polgári demokrácia talaján áll, amely a szabadságjogok biztosításán túl a burzsoázia gazdasági hatalmának reformpolitikával történő korrekcióján alapul. Ráadásul mindkét fél fokozatos átmenettel teljesítené ki a demokráciát. Min vitatkoznak tulajdonképpen? Mivel a voltaképpeni ideológiai ellentét, demokrácia vs. szocializmus, a jövő kérdésévé válik, az ellenfelek közötti különbséget a demokrácia definíciója révén kell kialakítani, ráadásul úgy, hogy a koalíciós kényszer miatt a másik demokratikus mivolta teljesen és végérvényesen nem kérdőjelezhető meg. Így a kérdés leszűkül arra, hogy milyen polgári demokráciát akarnak a kisgazdák, és milyen a kommunisták. Erdei a válságról írt cikkében (1946) úgy látta, hogy a vitázó felek két nyelven beszélnek, ami ellehetetleníti a megértést, a közös nyelvet pedig Bibó elemzésében ([1946b] 1986) vélte felfedezni. Úgy tűnik, a feleket nem eszmei, hanem valóban nyelvi különbségek választják el, ami kudarcba fullaszt minden tartalmi megegyezésre irányuló igyekezetet.

A vita során a népi és a polgári demokrácia ellenfogalmakká válnak: a polgári felől a népi demokrácia szocializmust (proletárforradalmat) jelent, a népi felől a polgári pedig reakciót. A népi vs. polgári demokráciáról folytatott vita rendező elve a reakcióhoz fűződő viszony, amely során a felek a demokrácia konszenzuálisként feltételezett legitimitás-elveire hivatkozva igazolják lépéseiket. Mivel pedig a demokrácia fogalmának értelmezése révén igyekeznek hitelteleníteni a másikat, a politikai frontvonalak szétszabdalták a demokrácia fogalmát.

Hivatkozott irodalom

Bálint Imre (1945): Új vérvád. *Világ* 1945. július 14.

Bibó István ([1945] 1986): A magyar demokrácia válsága. *Valóság*, I. évf. 2–4. sz. (1945. október-december), In: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest: Magvető, 13-79.

- Bibó István ([1946a] 1986) A magyar demokrácia válsága cikk vitája. *Valóság* II. évf., 1946. január-február, 1-2. sz. In: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest: Magvető, 81-118.
- Bibó István ([1946b] 1986): A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. *Válasz*, VI. évf. 2. sz. (1946. november). In: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest: Magvető, 297-333.
- Bibó István ([1947] 1986): Összeesküvés és köztársasági évforduló. *Válasz*, VII. évf. 2. sz. (1947. február), In: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest: Magvető, 445-459.
- Borhi László (2005): *Magyarország a hidegháborúban, 1945–1956. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között.* Budapest: Corvina
- Bujdosó Emma (1988): *Az 1945-ös hazai demokrácia-viták történetéhez.* Debrecen: KLTE
- Desseffy Gyula (1945): Koalíció a forradalomért, *Kis Újság*, 1945. július 29.
- Dömötör László, Szilágyi István (szerk.): *Pártunk harca a demokráciáért (A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt története).* Magyar Írás, Budapest, 1947.
- Erdei Ferenc (1945): Népi demokrácia. In: *Demokrácia.* Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 7-12.
- Erdei Ferenc (1946): A válság vitájához. *Fórum*, 1946. november, 243-250.
- Erdei Ferenc, Fischer Endre, Horváth Barna, Jánosi József, Mezey István, Moór Gyula, Ortutay Gyula, Pamlényi Ervin, Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Teleki Géza, Tildy Zoltán, Veres Péter (1945): *Demokrácia.* Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda
- Faragó László (1945): Öngyilkos demokrácia. *Szocializmus*, XXIX. évf. 2. sz., 1945. szeptember: 82-86.
- Faragó László (1946): A demokrácia kilátásai. *Szocializmus*, XXX. évf. 3-4. sz., 1946. március-április: 106-112.
- Győrffy Sándor, Pintér István, Sebestyén László, Sipos Attila (szerk.) (1983): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok.* Budapest: Kossuth
- Hám Tibor (1946): Népi vagy polgári demokrácia, *Kis Újság*, 1946. szeptember 22.
- Horváth Barna (1945a): Demokrácia és jog. In: *Demokrácia.* Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 43-67.
- Horváth Barna (1945b): A mai demokrácia. *Világ*, 1945. május 25.
- Horváth Zoltán (1945a): A demokrácia átalakulása. *Szocializmus*, XXIX. évf. 2. sz., 1945. szeptember: 87-91.
- Horváth Zoltán (1945b): Harcos demokrácia. *Szocializmus*, XXIX. évf. 3-5. sz., 1945. október-december: 147-153.

Hubai László (2008): Szociáldemokraták a demokráciáról 1944-1947. *Múltunk* 4. sz.: 134-147.

Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Magyar Krónika*, Budapest, 1989.

Justus Pál (1946): Demokrácia és szocializmus. *Szocializmus*, XXX. évf. 3-4. sz., 1946. március-április: 102-106.

A katolikus püspökök pásztorlevele az új pogányság bűneiről, az igazi demokráciáról és szabadságról. *Magyar Nemzet* 1945. július 6.

Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz

Kovács Béla (1946): Nélkülünk nincs demokrácia, *Kis Újság*, 1946. szeptember 28.

Kovács Imre (1945): Demokrácia és magyarság. *Új Magyarország*, 1945. július 31.

Kovács Imre ([1946a] 1992): A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946. november. In: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat-Nyilvánosság-Századvég, 174-189.

Kovács Imre ([1946b] 1992): Nemzet, nemzeti. *Szabad Szó*, 1946. január 6. In: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat-Nyilvánosság-Századvég, 141-145.

Kunszery Gyula (1945): Kelet és Nyugat között. *Demokrácia*, 1945. július 9.

Litván György (2005): Októbristák 1945-ben. In: Rainer M. János, Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*. Budapest: 1956-os Intézet, 92-100.

Lotman, Jurij (2002): Történelmi törvényszerűségek és a szövegstruktúra. In: Szitár Katalin (vál., szerk.): *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Budapest: Argumentum, 123-149.

Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának határozata. In: *A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának jegyzőkönyve*, Szikra, Budapest, 1946. 326-335.

A Magyar Kommunista Párt országos értekezletének határozata a politikai helyzetről és a párt feladatairól (1945. május 20-21.). In: Rákosi Sándor és Szabó Bálint (szerk.) (1979): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt Határozatai 1944-1948*. Budapest: Kossuth, 81-86.

Márai Sándor (1945): Napló. *Magyar Nemzet*, 1945. június 17.

Mi történt a felszabadulás után? A Kisgazdapárt története 1944 dec. – 1947 jan. 1-ig. In: Dr. Dömötör László, Szilágyi István (szerk.): *Pártunk harca a demokráciáért (A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt története)*. Magyar Írás, Budapest, 1947. 175-217.

Moór Gyula (1945): A demokrácia örvényei. In: *Demokrácia*. Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 96-109.

Nagy Ferenc (1945) : *Mit kell tudni a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártról?* Írta Nagy Ferenc kisgazda, a párt országos főtitkára, Budapest, 1945.

Nagy Ferenc (1947): A mi utunk. Írta: Nagy Ferenc országos elnök. In: Dr. Dömötör László, Szilágyi István (szerk.): *Pártunk harca a demokráciáért (A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt története)*. Budapest: Magyar Írás, 5-12.

Nánási László (2011): A magyarországi népbíráskodás joganyaga 1945-1950. In: Gyenesi József (szerk.): *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás. Népbíróság-történeti tanulmányok*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 6-55.

Nora, Pierre (1993): L'ère de la commémoration. In *Les lieux de mémoire*. III. Les France. 3. De l'archive à l'emblème. Paris: Gallimard, 975–1012.

Palasik Mária (2000): *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest: Napvilág

Rainer M. János (2005): A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye. In: Rainer M. János, Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*. Budapest: 1956-os Intézet, 100-118.

Rathmanné Túry Mária (1977): *A Kisgazdapárt demokrácia-koncepciója 1945-1947*. Tudományos szocializmus füzetek 44., Budapest: Az Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya

Rákosi Mátyás (1945): A magyar demokrácia kérdései. In: *Demokrácia*. Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 147-165.

Rákosi Mátyás (1946): A népi demokrácia útja. In: *A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának jegyzőkönyve*, Budapest: Szikra, 55-90.

Rákosi Sándor és Szabó Bálint (szerk.) (1979): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt Határozatai 1944-1948*. Budapest: Kossuth.

Révai József (1945): A faszizmus vége. *Szabad Nép*, 1945. május 1.

Révai József (1946a): Népi és polgári demokrácia In: *A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest: Szikra, 129-140.

Révai József (1946b): Válaszúton. *Szabad Nép*, 1946. szeptember 22.

(S. G.) (1945): „Mindent vissza!” *Világ* 1945. július 21.

- Standeisky Éva (2005): Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések. In: Rainer M. János, Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*. Budapest: 1956-os Intézet, 54-92.
- Sz. Nagy Gábor (2014a): A magyar sajtópolitika a koalíciós időszakban (1944-1948) - sajtótörténeti vázlat. *Századok* 148. évf. 6. sz.: 1465-1490.
- Sz. Nagy Gábor (2014b): Az 1945. júliusi papírbotrány reprezentációja a korabeli politikai sajtóban. *Médiakutató* 15. 2. Nyár: 105-115.
- Szakasits Árpád (1945): A demokráciáról és szocializmusról. In: *Demokrácia*. Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 166-178.
- Szász Anna Lujza, Zombory Máté (szerk.) (2014): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány
- Szekfü Gyula (1945a): Két történeti erő. *Világ*. 1945. július 29.
- Szekfü Gyula (1945b): Klasszikus demokrácia. *Világ*, 1945. július 22.
- Szekfü Gyula (1945c): A szabadság hívei. *Világ*, 1945. augusztus 26.
- Szekfü Gyula ([1947] 1983): *Forradalom után*. Budapest: Gondolat
- A szociáldemokrata Párt XXXIV. kongresszusán elfogadott akcióprogram (1945. augusztus 18-20.). In: Rákosi Sándor és Szabó Bálint (szerk.) (1979): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt Határozatai 1944-1948*. Budapest: Kossuth, 99. köv.
- Takács Ádám (1998): Michel Foucault és a történelem tapasztalata. *Századvég* 1998 tél: 143-166.
- Teleki Géza gróf (1945): A kultúra fejlődése és a demokrácia. In: *Demokrácia*. Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 179-186.
- Tildy Zoltán (1945a): Magyar demokrácia. *Demokrácia*, 1945. április 15.
- Tildy Zoltán (1945b): Parasztság, munkásság és értelmiség egysége a magyar demokráciában. In: *Demokrácia*. Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 187-195.
- Tildy Zoltán (1947): Nemzeti feladataink. Tildy Zoltán előadása a Fórum Clubban. In: Dr. Dömötör László, Szilágyi István (szerk.): *Pártunk harca a demokráciáért (A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt története)*. Magyar Írás, Budapest, 1947

Tóth István (2007): A Nemzeti Parasztpárt demokrácia-felfogása (1945-1946) In: Feitl István (szerk.): *Köztársaság a modern kori történelem fényében*. Budapest: Napvilág, 310-323.

Veres Péter (1945a): Demokrácia és becsület. *Szabad Szó*, 1945. május 16.

Veres Péter (1945b): Parasztság és demokrácia. In: *Demokrácia*. Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 196-207.

Vida István (1986): *Koalíció és pártharcok, 1944–1948*. Budapest: Magvető

Völgyesi Zoltán (2011): Az 1945 utáni átmenet történelmi mítoszai. *Meridiárium* V. évf. 3. sz.: 60-72.

Zinner Tibor (1985): Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945-1949, *Történelmi Szemle* 28. évf. 1. sz.: 118-141.

Zombory Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*, L'Harmattan, Budapest, 2011.

Zsolt Béla ([1945] 1992): Hiszek a magyar újjászületésben. *Az Ember*, 1945. szeptember 1., 8., 15. In: *A végzetes toll. Publicisztikai írások*. Budapest: Századvég, 264-282.